891.79
Ep4
Ov1933

ГРИГОРІЙ ЕПІК

В ЧІПГАХ

ДВОУ - МОЛОДИЙ БІЛЬШОВИК

LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF ILLINOIS
AT URBANA-CHAMPAIGN

ELIAS CZAYKOWSKY
COLLECTION OF
UKRAINIAN CULTURE

891.79
Ep4
Ov1933

>30% Biobased
Libri

NOTICE: **Return or renew all Library Materials! The *Minimum* Fee for each Lost Book is $50.00.**

The person charging this material is responsible for its return to the library from which it was withdrawn on or before the **Latest Date** stamped below.

Theft, mutilation, and underlining of books are reasons for disciplinary action and may result in dismissal from the University. To renew call Telephone Center, 333-8400

UNIVERSITY OF ILLINOIS LIBRARY AT URBANA-CHAMPAIGN

DEC 14 1990

JUL 03 1991

L161—O-1096

Гр. Епік

В СНІГАХ

ЗБІРКА ОПОВІДАНЬ

ТРЕТЄ ВИДАННЯ

МОЛОДИЙ БІЛЬШОВИК
ХАРКІВ 1933 ОДЕСА

Редактор Мельнік І.
Художнє оформлення худ. Бондаровича А.
Техкер Шенкер С.
Худ. ред. Довгаль О.
Коректор Козловський М.

Одміськліт № 122. Укрліт № 12188. 3-III. 32
Замовл. № 726. 10½ арк. (ОСТ 364 A_5)
Тираж 10.000
Здано до друку 14 IV 1932 р.
Підписано до друку 6-VI—1932 р.
Чергове вид. № 46

891.79
Ep4
Ov1933

В СНІГАХ

Filmed 90-0360

І. В СНІГАХ

З часу, як покинув Терешко південні розлогі степи, минуло вже два роки. Тоді був лютий голод, і, рятуючи життя, хлопчик лишив холодну хату й вийшов у степ. Він не знав, куди треба було йти, але від людей Терешко чув про далеку привітну Полтавщину і йшов туди, не сподіваючись навіть на те, що колись йому доведеться побачити її з веселими хатами й чорним хлібом.

Терешко тікав з дому, бо троє дітей, його старший і менший брати та зовсім маленька сестра, не маючи чого їсти, померли на його очах. Батько ледве дибав, а мати зовсім охляла й не підводилася вже з полу.

Брати його померли одної ночі разом. Не здужаючи викопати ями й поховати їх за звичаєм, батько спочатку узяв старшого, Оксентія, одніс за хату і спустив у старий льох. Потому також мовчки повернувся, узяв на праве рамено меншого Петра й теж одніс за хату.

Мати лежала на полу й боязко, щоб не побачив того батько, знімала з жовтої обвислої шкіри її колись вродливого лиця великі краплі сліз.

Менша сестра Марійка, тремтячи з усієї сили, продимала замерзлу шибку напільного вікна й стежила, як батько спускав у льох обох братів. Недужа й висхла, як соломинка, вона ледве злізла з полу й на прохання матері принесла їй бурякового квасу. Квас був єдиною поживою, але і йому вже приходив кінець.

Коли батько переступив низький поріг хати й побачив Марійку з глечиком, — одняв квас і довго й люто лаяв матір, а дівчинку грубо взяв за суху синю руку й зозла шпурнув на піч.

SEP 14

Після цього Марійка заслабла ще дужче.

Минуло два дні, а Марійка все мовчала — не просила у батька квасу і вже не плакала, як було раніше.

Третьої ночі, коли мороз розбивав стіни й пролазив у хату, — Терешко зовсім одубів, лежав біля припічка й ледве здолав злізти на піч. Поночі він там ненароком ступив батькові на руку, і той, розгніваний, лаючись і похваляючись, одкинув його в куток.

Терешко дуже злякався й мовчки притих скоцюрбившись. Він сидів так довго, а коли батько змовк і, як здалося Терешкові, — заснув, він обережно, щоб не розбудити батька й щоб той не почув, став уважно шарити руками навколо. Швидко знайшов старий ліжник, обережно підняв його і радий, що можна хоч трошки зігрітися, припав до теплої черені. Він лежав так довго й не міг заснути.

Терешко довго слухав, як вітер густо засипав вікна сухим, подібним до пилюги снігом, як на причілку жалібно вив рудий Кадет і часто дряпався в двері, певно гніваючись на хазяйську неуважність, просив, щоб його пустили погрітися. Терешко лежав і все думав про свого моторного пса, згадував, коли він його знайшов на вулиці, і як за велику лютість до людей його назвали Кадетом.

На широкому дощаному полу чимсь часто шамотіла мати, та батько важко й часто перекидався під комином.

Терешко вже виразно чув і розумів, що вони обоє давно не спали, і, боячись, що розгніваний батько згадає про нього та прожене з печі, хлопчик поволі й зовсім нечутно одсувався в далекий куток. Відсунувшись до кутка, він умостився й жадібно влип до теплої глини.

Згодом із широкого полу почулося виразніше, ніж спочатку, шамотіння матері й за цим слабий, ледве чутний голос:

— Степане... Степане, чи ти спиш?.. Степане...

Батько, очевидно, не спав, чув, що його кликала

мати, але довго не озивався, притих зовсім і навіть не перекидався вже з боку на бік.

— Степане, чи ти не чуєш? — ще стогнала мати, і почувалося, що вона була безсила хоч трохи підвестися, навіть підклавши під себе руки, й сказати щось голосніше.

— Чого ти рипиш? — не витримав таки й гнівно кинув батько.

Але мати на це не розгнівалася і ніби навіть трохи звеселилася, хоч голос їй був однаково здавлений і немічний, немов то говорив хтось крізь щільні двері чи з глухого підземелля.

— Що ми будемо робити з дітьми, Степане? Ти ж хоч трохи ходиш... Я б домішала туди трошки глинки. Може підвелася б та спекла б їм хліба. Хоч би трошки, Степане.

Батько мовчав, не часто повертався з боку на бік, чи з боку на спину, незадоволено шипів великим носом і болізно покректував.

— Степане, ти таки спиш? Кіло, може, борошна розжився б десь, а я б глинки туди... Було б трошки. Позахлявали ж вони зовсім...

— Дурна ти, бабо! Я й одної пучки не можу дістати його, а ти кіло, — незадоволено обізвався з печі батько.

Роздратований він довго мовчав, а мати часто й голосно зідхала, когось благала про рятунок, плакала.

Терешко лежав мовчки. Він напружено здавлював повіки, але, скільки не силував себе заснути, — не міг.

— Ти ж, Степане, — з глибокими віддихами продовжувала мати. — Ти ж не кидай, прошу тебе. Не кидай мене в льох... Не хочеться на старість до жаб. Попросиш, голубе, людей; може, вони таки, хоч для мене, підуть. Я хочу, щоб на кладовищі... Ви якось переживете, а там зародить, як не в нас, то в людей. Було ж, голубе, що ми з тобою й добре жили. — Потому чути було тільки її тихе схлипування та немічне й часте сякання носа.

Мати говорила ще довго. Вона то надовго змовкала, то починала знову. Говорила поволі, з перервами, з важким віддихом. Не кваплячись, поволі-поволі, бо не було сили, мати перегортала книгу такого звичайного й немилосердно тяжкого свого життя. Вона довго й принадно згадувала далеку милу молодість, все клопоталася про долю Терешка, а найбільше про маленьку доню Марійку.

Батько мовчав, певне не хтів зовсім розмовляти, але не витримав, і, як мати щось довго прохала про Марійку, щоб хоч її підгодувати, він, мов не до матері, сказав:

— Вона вже готова... Ще вчора...

Батько випустив цих кілька слів і знову мовчав, як і раніше. Але ці слова страшним холодом обняли Терешка і владно звели з полу матір. Вона, стогнучи, з риданням і все когось благаючи, довго безпомічно тяглася через широкий піл, потому ухопилася за рубець печі, шкрябнула кілька разів по ньому й таки злізла на його край.

Терешко чув, як вона вся тремтіла, ще когось благала про порятунок і мовчазно, не знати для чого, стягала до себе ліжник. Потому стомлено сіла до напічнього віконечка, і на слабий світ передранку Терешко побачив, як раптом її голова впала між сухі, загострені, як дві чепіги, коліна і швидко й важко затремтіла в риданні.

Він довго дивився на матір, не плакав, як вона, і все думав про Марійку. І йому чомусь здавалося, що батько сказав неправду, що він хотів тільки налякати хвору матір.

„Хіба ж хлопці Оксентій та Петро, а чи я сам, не лежали так цілими днями?“ — подумав Терешко. І, щоб переконатися, він обережно виліз з-під ліжника і тихо, щоб не почув того батько, крадучись, переступив через його довгі ноги й нахилився в куток, де лежала Марійка. Він помалу знімав з неї батькову свитину й нетерпляче, чогось лякаючись, намацував її руками. Раптом рука його досягла сестри й зупинилася на м'якій, русій косі, сковзнула по її холод-

ному чолу, і Терешкові стало чомусь так терпко й болісно, що він випустив з рук полу свитини, підвівся й важко схилився на комин.

І тоді до ранку гірко плакала мати. Вона, не знати чого, корила батька, а він лаявся й, розгніваний, не хотів підводитися. І, як у вікна стрибнув сірий ранок, він зняв з Марійки свитину й кудись вирушив, не сказавши до матері й слова.

Терешко довго ходив по сусідах, шукав, хто б погодився однести Марійку до ями, але всі відмовлялися, і йому довелося ховати сестру самому. Він одніс її у льох до хлопців і, загорнену в нове біленьке ряденце, що його мати звеліла дістати із скрині, поклав Марійку поруч братів.

Потому вони довго чекали батька. І як не повернувся увечері й другого дня, — вирішили і сподівалися, що він таки пішов кудись, щоб дістати хліба. Але минув у важкому чеканні довгий, як сто років, тиждень, а батько не вертався. За цим минув ще один тиждень, а його все не було. І з кожним днем мати слабла все більше; допивали останній квас.

Терешко тепер щодня лазив на горище, драв стріху й, сидячи біля полу, цілими днями вишукував у старих, давно, може кілька десятків років тому, обмолочених колосках дрібне зерно. Потому він варив його в малому полив'яному горщаті і протоплював піч. Він сам зовсім не їв зерна, віддавав усе матері, і, сподіваючись, що батько вже швидко повернеться з борошном, вони так прожили ще тиждень. За цей час хлопчик перебрав усю новішу покрівлю, тепер здирав уже стару, але в старому околоті зерна було мало, а те, що іноді знаходив, було зіпріле, трюхле й зовсім цвіле. Тому Терешко вирішив шукати іншої їжі. Він згадав, що на високій бантині в повітчині давно колись висіла стара коняча шкіра. Хлопчик поліз туди, дістав її й, покришивши на дрібні шматки, довго варив. Мати дуже зраділа, їла жадібно та все дякувала Терешеві й казала, що після такого доброго обіду вона вже неодмінно підведеться й десь знайде хліба. Але ще вночі мати почала гостро охкати й боляче хапа-

тися за живіт, важко стогнати і знову благати когось про рятунок. Вона так простогнала день, а другої ночі в страшних муках від болів у животі мати сконала.

Терешко довго не кидав хати. Він сидів увесь час біля хворої матері, допомагав їй, розпитував, але, як побачив, що вона вмерла, він позбирав свої нечисленні бебехи, назув великі шкарбани, знайшов облізлу, як циганська кобила, батькову шапку й пішов з хати.

Поховати матір Терешко сам не міг, у льох лізти вже було страшно і мати була велика, а до сусід вирішив не йти: однаково ніхто не піде й не допоможе.

Тому він залишив хату, вийшов за село й попрямував, куди потрапить, не питаючись і не думаючи, куди йде. Терешко хапався йти швидше, та кволі ноги зраджували його: підгиналися, слабли ще дужче й примушували часто зупинятися. Але як тільки він десь пробував присідати,—мерщій поспішав звестися й тікати далі. Тікати од матері, що лишилася одинока в холодній хаті-пустці.

Ідучи шляхом, Терешко пригадував її висхлу, як граблище, високу постать, глибоко впалі очі й різкі високо зняті, мов у подиві, рівні брови. Сині з чорним присмагом уста лишилися їй болісно скривлені, і одно повіко показувало синові висушене сумом око. Терешко не міг зустрічатися з ним своїм поглядом і лишатися в хаті. Матері вже не було, а око стежило за ним і благало про щось сина чи докоряло, а про що, він не міг зрозуміти. Терешко підходив до неї, питав довго, що їй потрібно, гнівався на неї, потому довго благав, схилившись до грудей, але мати мовчала, і її руки були холодні й жовті, ніби їх хто навмисно обліпив крижаним воском.

Він досить швидко видибав за село й повернув праворуч натертим шляхом на Полтавщину. Попереду, на скільки сягало його око, й позаду косим шляхом, як чорні похилі паколи, рябіли на снігу зігнуті постаті. Вони кидали давно насиджені місця, братів,

дітей, батьків і хапалися втекти од цупких лап голоду, що вартував на них з кожного кутка, на кожному кроці.

Терешко йшов сам цілий день, але, стомлений і голодний, він зовсім охляв, не міг іти вже далі й безсило ліг на шляху. До села, що боязко визирало голими яворами з яру, лишалося зовсім близько. Він довго лежав, сподівався одпочити й вирушити, але даремно: ноги задубли й зовсім одмовлялися рухатися. Хлопець дуже злякався і, хоч довго тримався, але не витримав таки й почав гірко плакати. Він почував, що вже йому не дійти до цього села й отут на полі, в снігу, доведеться померти. Згадував матір, лякався тепер її, і маленький і зовсім безсилий ще силував себе йти. Але, як тільки він підводився й ледве ставав на ноги, одразу падав. Тоді він скорився долі, зліг на правий бік і став чекати на інших утікачів. Він так лежав дуже довго, доки, нарешті, такі ж, як і він, взяли його під руки й довели до села.

Переночувавши на м'якій соломі та в теплій хаті, нагодований синім од буряка борщем, Терешко на ранок трохи оклигав і, вийшовши, вже не кидав своєї валки до самої Полтавщини.

Тут, урятований од смерти, він став наймитувати, і хоч з того часу минуло два роки й на південних степах уже не никав ненажерливий голод, та Терешко туди не повертався. Ні батьків, ні братів у нього там не було, а хату ще за голоду люди розтягли на дрова й спалили.

II

Зима довго сіяла холодною мрякою, била пронизливими вітрами й раптом тихої ночі розсипалась глибоким снігом. Сніг чепурно загорнув далекий степ, важко наліг на густе гілля струнких ялинок панського парку й зовсім загорнув село. Воно з давніх-давен лежало між двох гір у глибокій вибоїні: влітку зелене, як панський парк, а в сувору зиму зовсім закидане снігом, майже зрівняне з горами.

За селом і попід горами потягся густий, аж синій

узимку своєю мовчазною стіною великий ліс. Він починається з Полтавщини й простягається далеко на захід до м'якої Білоруси.

Коли немає вітру, тоді в підгірному селі так тихо, що скрізь з кожного подвір'я й на кожній вулиці виразно чути ремиґання волів і задоволене пирскання коней та зажурне сокоріння курей і лемент позбавлених води качок.

Коли ж здіймається вітер, тоді раптом на селі стихає все. Тоді все глухне, і тільки чути, як глухо й погрозливо реве, мов зграя голодних велетенських звірів, ліс, незадоволено покручує верховіттям, засипає снігом село.

А воно, закутане в солому й очерет, принишкає зовсім і, мов прибитий птах, стуляє дрібні рожеві очі й мертво лежить, широко розпластавши білі крила. Тоді мало хто виходить з хат: вікна міцно обняті добрими віконницями чи пухнастими околотяними матками, а двері, рідко й обережно відхиляючись, хутко та енергійно зачиняються.

Але Терешко не боїться ні холоду, ні вітру. Залізши в повітчину, де стоїть двоє череватих коней, він довго сидить так, згадуючи своє минуле і все щось вирішаючи. З повітчини йому добре видно, як кушпелить над лісом сніг і закидає дерева по саме черево, як ліс усе намагається не скоритися вітрові— пручається високим дебелим гіллям, силкується підняти його йому назустріч. Але розгніваний вітер налягає з більшою силою й за таку непокору бере його за кострубатий чуб, нагинає до самого долу.

Ліс тоді безсило хилиться до села й наче в низькому поклоні благає його про порятунок: тужить і зігнувшись уже не силкується підводити голови. Вітер радіє, вибухає з потроєною силою, залітає в повітчину і вже не лащиться, як раніше, сухими з'їдами до Терешкових ніг, а гнівно хапає знадвору сухий сніг і зозла кидає ним, мов з лопати.

Терешко обтрушується, перетягає в найдальші кутки круглі ясла та важкі довгасті коробки пузатих низеньких коней і йде до хати.

Завтра треба буде рано вставати. Хазяїн зжене ще до півночі й випхає з хати, щоб працював. Грошей він платить три карбованці на місяць і щодня погрожує прогнати, коли Терешко буде скаржитися тим, хто приходить з району на реєстрацію. Взимку важко знайти роботу, і тому доводиться більше коритися й мовчати.

Ще хазяїн часто глузує з Терешкових намірів колись вивчитися на аґронома і все вихваляється своїм сином, який уже ось п'ять років, як учиться теж на аґронома, та ніяк не вивчиться. Але Терешко на те не потурає.

„Балакай,—думає собі хлопець,—а раз нам було сказано в районі, що тепер і наймитам можна вчитися,—значить, вивчуся".

Терешко, ще коли був дома, ходив один рік до школи і трохи вже вмів читати й повагом дряпати пером.

„Підросту трохи, справлю короткий кожушок, ґаліфе, як у того, що в районі за комсомольського начальника, шапку й неодмінно поїду в місто. Усі ж чисто казали, що Ленінова влада тільки за бідних стоїть, і наймити будуть учитися".

Терешко знав, що цьому правда, бо торік, коли його старий хазяїн захарлав його зароблене й ніяк не хотів віддавати, з району написали в місто, а місто присудило заплатити. Тоді Терешко їздив разом з своїм хазяїном. Довго чекали судді, а потому Терешка багато питали про життя, а він відповідав. Питали і його хазяїна; він намагався збрехати, але його впіймали на цьому й одразу постановили сплатити зароблене.

„Значить, усе правда,—думав хлопчик,—і я таки буду вчитися в городі". Він одчинив сінешні двері, пильно обтрусив старим деркачем великі й довгі аж за коліно чоботи й пішов до хати.

* * *

Опівночі вітер стих. Стомлений довгим стогоном ліс задоволено змовк і радо привітався з низенькими

хатками, чисто забрукованими снігом. Вони саме починали прокидатися й весело блимали маленькими рожевими плямами сивих од морозу вікон.

— Терешку, Терешку, вставати вже пора.

Хазяїн важко злазить із полу й починає, як ведмідь, топтатися по соломі, ввесь час про щось бубонячи й голосно спльовуючи.

Терешко швидко підхоплюється, за одну хвилину одягається і вже на подвір'ї. І ця цілковита тиша, що панує навколо, ледве вловний у сизій ночі ліс і прищулені димарі хаток—піддають йому сили, бадьорять наймита. Він одшукує велику дерев'яну лопатку й надовго нахиляється, прочищаючи товсту повсть легкого снігу.

Навколо поволі стає все прозоріше. Уже он читкіше вимальовується ліс, і на сході все помітніше блякне хмурне небо. Воно густо вкрите важкими сивими хмарами. Хмари все пухнуть і, здається, ось-ось упадуть на самий ліс і важко притиснуть груди низьких гір.

Навколо спить іще все. Хіба загеготить десь у стайні голодна кобила, чи іноді з пересердя на ледарів-господарів промерзло забухикає старий пес.

Згодом поволі починає розвиднятися.

Впоравшись трохи із снігом, Терешко лагодиться подавати худобі.

З вулиці через густий тин знову починає кушпелити снігом. Спочатку несміливо, поволі так, ніби граючись, але за кілька хвилин усе стало, як і вчора. Вітер одпочив за ніч і тепер хижо стрибав гнівний і пронизливий. Сніг сипався з густих насуплених брів хмар, вилітав з-за тину, знімався із землі й танцював з вітром якийсь божевільний танок.

Упоравшися з худобою, Терешко знову взявся до лопати й увесь зарився в снігу.

Спить ще Калашникове подвір'я, і тільки Терешко, мов купа снігу, поволі просувається од хати до воріт, потому до колодязя,—прочищає стежку. Ось він уже дійшов краю і втомлено став. Спершись на лопату, він важко розгинав зомлілу спину і, похилий і

непорушний, слухав, як із степу налітав вітер, хапав, кидав снігом. Брав невидимими руками високого журавля, гнув його аж до землі. Журавель пручався, сердито й боляче рипів дерев'яними зубами: не хотів коритися зухвалому вітрові.

Розвиднилося зовсім.

Сміливо та якось непривітно скрипнули сінешні двері, і на подвір'я вийшов хазяїн. Він одразу підняв високий комір кожуха і, склавши хрестом руки, пішов оглядати, чи гаразд усе зроблено.

А вітер не вщухав. Він збільшувався, переймав наймита, завертав назад чи бив у стіну, надимав пухирями широкі в холошах штани й немилосердно торсав ними, силкуючись розірвати.

Не закінчивши Терешко залишив чистити сніг. Він узяв великі, як дві півкулі, в'язані з мотузків носилки й, закинувши їх на плечі, поволі посунув до клуні. Наймит не звертав уваги на сердитого хазяїна і все думав про минулу неділю. Він тоді ходив на збори в район. З далекого міста приїздив доповідач і довго й зовсім зрозуміло розповідав про те, як тяжко колись жилося робітникам, як вони боролися з панами та царями. Згадував про тюрми, заслання до холодного Сибіру та ще про щось багато, з чого Терешко зрозумів не все.

Але найбільше подобалося йому те, як промовець оповідав про селян. Як вони палили поміщиків, забирали їхню землю й проганяли геть їх самих. Після доповіді всі пішли до комсомольського клюбу, і там комсомольський начальник довго закликав, щоб наймити записувалися до комсомолу. Їх було багато, і Грицько, що служив у старого Кульбаби, перший підняв високо руку й сказав, що хоче записатися. За ним ще хтось записався, а потому їх за це ще хвалив комсомольський начальник. Його всі звали „товариш секретар", а після його промови всі дуже щось вигукували й захоплено плескали в долоні.

Терешкові хотілося теж тоді підвестися з ослону й сказати, щоб записали і його, але, як тільки він наважувався, одразу ж чогось лякався, спинявся.

Серце його стрибало, як несамовите, дуже боліло, а язик сох і був, як повстяний, — ні повернути, ні заговорити ним.

Терешко повертав до кошари, навантажений копицею сіна, а Калашник ходив з чогось незадоволений і голосно та завзято лаявся.

— Чого ти снігу не поодкидав? — недобре зустрів він Терешка.

Наймит спустив додолу великі повні носилки й незрозуміло дивився на свого господаря.

— У кошарі по черево, тут пройти ніде, що це таке? — лаявся Калашник.

Терешко здивовано здвигнув плечима й виразним рухом показав хазяїнові, що він зробив уже дуже багато.

— Та ти мені не вказуй, не вчи мене, — гнівно гукнув хазяїн на його докази і загрожуючи потряс двозубими вилами.

Терешко важко скинув на плечі рептух сіна й мовчки поніс його до кошари.

Розгніваний такою поведінкою наймита, Калашник, мов осатанілий, випереджаючи Терешка, вскочив до кошари, вирвав у нього з рук рептух і грубо оштовхнув хлопця до хвіртки.

— Геть з двору! Тепер вашого брата скільки хочеш. Старцюго нещасний! Я тебе з двору, як собаку...

Терешко довго слухав лайку мовчки, але коли Калашник не спинявся і вже намагався потягти його мішалкою, він не стримався і щось одповів. Хазяїн скипів ще дужче й раптом кинувся до наймита.

— Руки короткі, — вискочив Терешко за хвіртку й почав глузувати з хазяїна.

— А за роботу я тепер не буду мовчати. Буду робити, як і всі, а не день і ніч. Піду і все розкажу про вас. Було б так не стращати мене, не похвалятися.

— А, так ти ще й огризатися. Ну, будеш ти сьогодні снідати...

— Налякали чим. Мені однаково, — одповів спокійно наймит.

Обіпершись об хвіртку, він тепер байдуже слухав хазяйські докори й був дуже задоволений, що хазяїн ні з того, ні з сього сам узявся поратися біля худоби.

— Ледащо... Тільки їсти та одіж рвати, а до роботи тобі ліньки,—наступав Калашник.

— Я не лінуюся. Нам казали, щоб ми робили по вісім годин, з ранку до полудня, а я день і ніч.

— Вісім годин?!—злякано чи розгнівано вигукнув Калашник.—Та я тобі за вісім годин і їсти не дам, не то що платити. Знайшов дурня. Вісім годин...

— Наплатили вже.

— А що ж? А що ж тобі, по червінцю в день? Іч, персона яка! Може в кансимол ще записати? Бач, чого він забажав. Персона...

— Я вже тепер знаю, куди треба їхати,—застережливо нагадав йому наймит.

Але не встиг Терешко закінчити й слова, як Калашник шпурнув носилки і лютий вибіг з кошари.

— Не приходь же, сукин ти сину, і в хату. Не ходи до нас, коли судом став похвалятися на мене. Та це мене, чесного хазяїна? До суду? На мене?

— Не прийду, мені й тут добре...

— Щоб мені було все пороблено, чуєш?

Терешко нічого не одповів. Калашник махнув рукою й зозла, мов вони були всьому виною, дуже хряпнув дверима і розлютований пішов до хати.

Двері гримнули сумно, і біля порога опала й розсипалася біла глина.

III

Уже два дні, як Терешко не ходив до хати й не розмовляв із хазяїном. Він гнівався, цілими днями банітував наймита поганими словами, але Терешко мовчав, так нібито говорилося зовсім не до нього, й не розгинався від праці.

Короткий зимовий день, з рання й до пізнього вечора він вештався на подвір'ї з кошари до клуні, з клуні до колодязя, в хлів, у льох. Скрізь никала

його маленька, мовчазна, зігнута постать, і скрізь знаходив він роботу.

Упоравшись по господарству, Терешко подовгу чекав у кошарі, доки маленька хазяйська доня, рудоволоса Оксана з косичками, як два мишачі хвостики, потай від батька приносила йому хліба. Одержавши обід і вечерю разом, він половину з'їдав одразу, а другу лишав на сніданок, а щоб хліб не змерзався, Терешко обгортав його онучею і глибоко заривав у яшну полову.

Калашник тепер не спав ночі. Він довго не лягав звечора і завжди виходив на подвір'я ще досвіта, боячись чи вартуючи Терешка. Але ще раніше почав працювати наймит і лягав уже тоді, коли напевне знав, що хазяїн давно заснув.

Калашник погрожув йому, лаяв сусіду за те, що той пускав Терешка до себе ночувати, але був безсилий чимсь дошкулити йому і швидко почав скорятися.

Третього дня надвечір хазяїн довго ходив біля Терешка мовчки, певно збираючись щось сказати і, нарешті, таки наважився. Він підійшов до наймита й зовсім, лагідно, як не говорив уже давно, почав розмову про господарство, а за цим обережно заговорив і про те, що немає вже чого поневірятися по чужих людях. Треба приходити додому.

— Ми ж тобі, як рідні. Чого ж ти третій день не йдеш у хату?

Він говорив довго й уважно, умовляючи його. Потому ще радився з наймитом про те, як краще годувати коні, зовсім розм'як і під кінець уже аж просив Терешка не гніватися на старого, що, може, тільки ненароком вихопився проти нього з лихим словом.

Після розмови Терешко охоче пообіцяв йому прийти до хати. Але, коли настав вечір, до нього, як і було умовлено, забіг сусіда-комсомолець, кутковий організатор Павло, і вони разом пішли до клюбу.

Калашник довго чекав на Терешка, виходив кілька разів на подвір'я, гукав його. Двічі обійшов усю обору, пильно обдивляючись, але наймита не було.

— Ну, й кляте собаче хлоп'я,—вимовив він трохи незадоволено й гуркнув засувом.—Тепер хоч й прийдеш, то не відчиню вже,—долетів із-за дверей його суворий голос.

Хлопці прийшли до клюбу й ледве туди проштовхалися крізь густий натовп молоді. Попереду просувався присадкуватий куторг Павло, а за ним, ніяково й обережно ступаючи, йшов Терешко. Він цупко тримався, не помічаючи того й сам, за Павлову спину, подивно розглядав на всі боки й певно боявся відстати якось, загубитися в натовпі.

У залі, біля низького кону й між ослонів, метушилися комсомольці й довго закликали, щоб усі сіли.

Коли заля здушено стихла й очі всіх було звернено на кін, з-за лантушаної ширми поважно вийшов той, що в комсомолі за начальника і що його всі кличуть—„товариш секретар". Він підкреслено зупинився, заклав одну руку в кишеню, прокашлявся й пильно обвів очима залю і всіх присутніх.

З вузького правого простінку, що виступав поміж сірою лантушаною ширмою й другою стіною, на залю спокійно дивився, примруживши очі, Ленін, а з другого, увесь пірнувши в сиву бороду, Карл Маркс. Далі на стіні перекошено висів великий портрет з вусами, як бивні мамута, Буденного, та з кутка несміливо лисів Луначарський.

Товариш секретар поволі зрушив з місця, виразно прокашлявся й рівно заходив по краю кону. За цим махнув правою рукою й голосно заговорив. Він усе трохи одходив од лівого кону й одразу ж повертався на своє місце, так ніби його було припнуто короткою, невидимою мотузкою.

Спочатку він говорив запально й незрозуміло, часто екав, запинався, дуже вимахував руками, голосно кричав і виразними рухами погрожував усім буржуям. Потому поволі став стихати, і слова його виходили простішими і всім зрозумілими.

Слухаючи промовця, Терешко увесь перекинувся в старий далекий Петербург, де на широких вулицях у холодний січневий день розстріляно невинних

робітників. Він уважно слухав, нічого не помічав навколо себе, і тільки сумно й тихо звучали слова доповідача, та над усе, на всю залю, іскрилися до Терешка привітні очі Леніна.

Товариш секретар говорив дуже довго; почувалося, що він уже пробував кілька разів закінчувати й, нарешті, таки скінчив. У залі одразу всі мовчки й трохи урочисто піднялися, щоб вшанувати пам'ять тих, хто загинув дев'ятого січня. За цим дуже плескали в долоні, і доповідач голосно виголосив:

— Товариші, перерва на п'ять хвилин, потім концерт та наша інсценізація.

Заля одразу загула повніше, весело й ще нетерплячіше заплескала в долоні.

Тоді, як водиться, всі чекали на концерт не п'ять хвилин, а добру годину, але це пусте.

Терешко турбувався, щоб уже йти додому. Але його заспокоював наймитський кутковий організатор Павло. Він обіцяв заступитися перед Калашником і часто бігав підганяти товаришів, щоб швидше починали.

Але ось тривожно й довго закалатав дрібний дзвоник, і до залі враз набилося глядачів більше, ніж було спочатку.

І коли знову загарчала й неприємно засвистіла лантушана ширма, першим вийшов „товариш секретар". Він заграв на балабайці жалібного марша і після цього ще запропонував „вшанувати пам'ять".

Другим несміливо вийшов маленький русявий завполіт комсомольського осередку. Завполіт прочитав два вірші, а потому ще щось співав, акомпануючи на гітарі.

За ним вийшов гурток стомлених довгим чеканням школярів, і на диво всім вони разом і дружньо почали гуртову деклямацію.

— Риємо, риємо, риємо
Землю, неначе кроти...—

вдарило на глядачів десятком бадьорих голосів. Коли ж вони скінчили, вся заля зворушено затряслася, і діти, вдоволені, пішли.

Потому на кін вийшов маленький, як жучок, ком-

сомолець і, манірно закинувши великого чуба, коротко розповів про те, що цього вірша написав український поет Василь Чумак, розстріляний денікінцями. Хтось голосно гукнув, щоб промовець прочитав свої вірші, і він, не чекаючи на дальші запрошення, витяг з кишені засмальцьованого зошита і довго й не вміючи читав їх.

Терешко уважно слухав, силував себе хоч щось зрозуміти, але так і не зрозумів нічого.

За цим уже почалася інсценізація. Товариш секретар одягся в довгу попівську мантію і, вийшовши перед своїх товаришів з хрестом і кадилом, тонким і улесливим голосом запрошував їх іти до царя. Вони надто голосно гукали—„підемо, підемо", і всі вирушили за товаришем секретарем. За цим швидко з глибини кону почулися раптові дужі постріли. Їдкий дим заповнив усю залю й боляче та дратівливо тиснув горлянку. На кін полохливо вибігали комсомольці й падали, удаючи поранених.

Терешко сидів не ворушачись. Він і тепер не бачив і не чув нічого. Думки ще десь вітали в далекому незнайомому Петербурзі, і над усю залю слався перед ним примружений, ласкавий зір Леніна.

Після інсценізації, склавши рупором долоні, піп Гапон оголосив, що все скінчилося, і густий натовп почав давитися в дверях.

Терешка запрошували ще лишитися на комсомольські збори, але наймит поспішав додому й, пообіцявши неодмінно прийти ще, хапливо пішов додому. Він був дуже вдоволений з усього, що чув і бачив, і вирішив неодмінно щонеділі ходити до клюбу й записатися, як йому радив Павло, до лікнепу.

На сході небо зовсім зблідло, і на город дядьки густо скрипіли грубими розвальнями.

Терешко поспішав, боячись, щоб Калашник не вийшов до роботи першим та щоб не прогнав його, як часто похвалявся, бо роботу знайти було важко, а до того ж, познайомившись із комсомольцями, з району йому не хотілося тепер переходити кудись до іншого села.

Коли Терешко підходив до села, зовсім розвиднялося. Здаля рівною стіною синів старий ліс, укритий легким димом морозу, та рідко де-не-де над низькими димарями білих у снігах хаток клубився молочний дим.

Хати стояли непорушні й, мов казкові діди-морози, весело й викликаючи попихкували люльками просто морозові в лице, дратували його своїм надзвичайним спокоєм.

Терешко хвилювався. Йти було ще далеченько, а час був дуже пізній. Він зняв кожуха і, скинувши його на плечі, лишився в одній піддяганці: так було легше. Наймит немилосердно наліг на ноги. І хоч хвилювався він, боявся й знав, що хазяїн розгнівається дуже, та не корив себе й не шкодував, що пішов до клюбу.

Тепер він уже знав, з чого починати: спочатку піде вчитися, буде ходити вечорами, а там, може, й до комсомолу приймуть. Через якийсь там рік навчиться добре грамоти й неодмінно таки буде аґрономом.

„Аджеж Сидоренка Петра, що служив у Бондаря, послали,—пошлють і мене".

І, обгорнений щасливими мріями, Терешко й сам не помітив, як дійшов до Калашникового двору, й тільки тут опам'ятався.

Він підійшов до високого тину, знайшов у ньому більшу шпарину й боязко заглянув на подвір'я. Двері до сіней були зачинені, біля порога, зібгавшись калачиком, спав Рудько, і на подвір'ї було тихо, мов на кладовищі.

„Хіба він ще спить?",—здивувався Терешко й, не вірячи собі, хутенько пішов, щоб заглянути в кошару. Але й у ній, як і на всій вулиці, все ще спало, і тільки ледве чутно ремиґала стара, німецької породи, корова, та іноді з хліва долітав ситий стогін свині.

Терешко зрадів, хотів уже було йти до воріт, але, вирішивши, що так буде трохи небезпечно, повернув і взявся за паколи високого тину. Спробував

раз зідратися, але не зумів, кинувся вдруге—теж посковзнувся. Тоді він хутко скинув кожуха, перекинув його в загороду і, плюнувши в долоні, враз перекинувся й важко гупнув на мерзлі кізяки. Але не встиг він ще й підвестися та потерти боляче забите коліно, як з-під повітки почулися кроки, а за ним густий незадоволений бас Калашника.

— Ти чого тут через тини лазиш? Що тобі вже воріт немає?

— Я більше не буду, дядечку,—вирвалося ненароком у Терешка, бо він того сказати не хотів. Слова вилетіли якось самі, певно від такої несподіванки.

— Я більше не буду,—повторив Терешко, оглядаючи кожуха й лівою рукою тримаючись за розбите до крови коліно.

— Це ж як воно, хлопче, де ти був оце?—заглядаючи Терешкові в лице, трохи пом'якшено спитав хазяїн.

Терешко не хотів говорити, але примушений другим запитанням і настирливим поглядом Калашника нехотя одмовив:

— Ходили з Павлом у клюб.

— А, кансимолу захотілося? Огрономом хочеш бути... Чув, чув, як ти Павлові про мене хвалився...

— Хвалитися? Я нічого не хвалився,—справедливо одповів Терешко,—а Петро Сидоренків теж з наймитів, а його ж послали вчитися,—одповів наймит.

Але за цим він одразу змовк і мерщій ухопився за вила.

Терешко почував свою, хоч і невеличку, провину, що сьогодні прийшов пізніше звичайного в кошару, і хотів неодмінно її загладити.

— А ти ж знаєш, що мій Іваник учиться п'ятий рік,—многозначно почав хазяїн. (Розмова про сина, який учився в городі, йому завжди була за найлюбішу, і, про що б не йшла мова і з ким би не розпочав її, він закінчував про Іваника). На цей раз господар говорив поважно й довго, згадував, як його

син ходив ще до школи, як Іваник неділями й на святах разом із старим батюшкою правив у церкві. Як він одягав яснозолотий стихар і з великою свічкою виходив з олтаря насеред церкви. Іваник тримав одною рукою свічку, а другою перекидав велику в золоті книгу, а батюшка голосно й повчаючи читав. Калашник говорив про це дуже довго й закінчив так:

— Ото було да, а що ти? Ти не пройшов учення, ти, можна сказать, ще як той кабак. Ти тільки не гнівайся, Терешку, я так люб'я тебе. Тільки дуже жалко, що ти забрав собі дурне в голову. З хама не буде пана, — давно сказано. Який таки з тебе буде огроном? Це дурне, хлопче.

Терешко, який мовчки скидав на велику кучу мерзлі кізяки, поставив перед себе вила й тихо, спочатку несміливо, заговорив до хазяїна:

— А знаєте, дядку Платоне, про що колись оце казали на зборах райбатрацтва?

— А що ж там казали? Хто там такий міг сказати?—зацікавлено й разом з цим трохи зневажливо озвався Калашник.

— Приїздив з города, з округи й казав: товариш Ленін наказав, що нам свої специ потрібні, вроді як з пролетаристів. Робочих, селян, а найпаче, казав він, щоб із наймитів, які на селі.—За цим Терешко змовк, потому подивився на похмурого хазяїна і ще, ніби виправдуючись перед незадоволеним Калашником, додав:

— Вроді, як так він казав. Усе чисто так,—потвердив хлопець.

— Дурний ти, Терешку, дурних і слухаєш,—пожурив його хазяїн.— Я ж тобі вже казав, що Іваник мій так на що вже гострий хлопець.

Ти знаєш, він у Кубучі состоїть і сам протоколи чисто всіх засідань пише, а казав, що з цього діла не вийде. Не так ваші голови стоять. Вам до граблів, до вил, а то діло панське, не ваше діло.

— А Ленін же казав, щоб пролетарські специ, і щоб із наймитів,—з наївним здивованням чи запитанням протяг Терешко. Він трохи похмурився, плюнув у долоні і знову наліг на вила.

— Е, що там ваш Ленін,—незадоволено протяг хазяїн і змовк. Він постояв трохи, витер носа, підтяг довгу ліву халяву, озирнувся навколо й тоді вже додав тихіше:

— Не бачити вже вам Леніна... Хто зна, може він був і добрий чоловік, та вже не видужувати йому. З такої хвороби ніхто ще не видужував. Іваник, як приїздив на різдво, то читав і роз'ясняв мені чисто все,—сказавши це, Калашник змовк.

Скрутивши велику цигарку, хазяїн припалив її і, пихкаючи сивим димом, повагом пішов із кошари.

Терешко кинув вичищати загороду й довго дивився йому вслід. Він стежив, як Калашник не поспішаючи переставляв ногу за ногою, як він голосно спльовував і часто та глибоко одкашлювався.

Терешко не брав важких вил і тривожно думав, про що тількищо оповідав хазяїн. Думав і не йняв віри, не міг повірити, бо тільки вчора ж у клюбі читали й пояснювали лікарський бюлетень та повідомлення про те, що Ленін уже їздив на полювання.

— Бреше, куркуляка. Чисто все бреше,—уважно подумавши, не голосно вимовив Терешко. І задоволений з такого рішення, з полегкістю продовжував працю. Коли ж він на хвилину розгинався, щоб відпочити,—липкий мороз пролазив через тисячі йому одному відомих шляхів і примушував Терешка не баритися й не стояти. Але втомившись наймит таки припиняв роботу і, спершись на тин, чомусь сумно вдивлявся в снігову далечінь степів, що простяглися праворуч за ліс і тонули десь за далеким обрієм, у глибоких снігах республіки.

IV

З неба, що забрудженим рядном низько звисало до землі глибоким черевом, одривався сніг і чепурно вкривав оголені стежки пухнастим простирадлом. Сніг падав поволі, кружляв у повітрі, завертав угору, густо летів убік, але стомившись сніжинки починали тремтіти, як руки старого діда, перекидатися й безсило падали донизу.

У повітрі цілковита тиша, і на снігу сердито поскрипує мороз. Він позадимав вікна товстим шаром сніжаної криги, старанно причепурив дерева в довгі й легкі сукні, майстерно виліплені з лапатої паморозі.

Дерева стояли рівні й непорушні, як великий загін юних фізкультурників, що очікували гасла на виконання якихось величних і поважних вправ.

Розвиднилося зовсім.

Терешко упорався в загороді і вийшов до воріт.

Вулицею між високих стін снігу, що зовсім зрівняв тини, довгою смужкою тяглися одні за одними навантажені дровами сани. Передні з них тікаючи ховалися за густим рогом лісу. За ними поспішали господарі, похукували у великі рукавиці й підганяли білих у пухнастій паморозі коней. Вони тільки іноді перекидалися короткими словами й густо попихкували білим димом цигарок.

Десь збоку спочатку рівно й розмірено захекав паровий млин. Потому він то дихав важко, то стомлено сапав, то зовсім притихав, ніби засинав, чи раптом одсувався далеко за село.

Молодий кутковий організатор Павло, що жив тут через вулицю, нервово рипів старим журавлем, пораючись по господарству, та десь голосно лаялися дві голосисті баби.

Терешко стояв мовчки. Похилившись на низькі ворота, він пригадував розмову з Калашником, одкидав його твердження про незлічиму хворобу Леніна, будував пляни про своє навчання і ввесь час правою рукою вертів приколений на пазусі маленький жетон.

Він обережно відгортав полу кожушини й, загля-

даючи на груди, подовгу милувався з нього. Думав про вчорашній вечір і був зовсім певний, що через рік Терешко Лозина буде вже неодмінно вчитися на робфаці.

— Інакше нащо б вони мені дарували Леніна,— цілком впевнено говорив наймит, і, обмірковуючи так, він непомітно для себе вертів у руках маленький жетон. Йому було приємно, що той, кого всі називають „товариш секретар", що з великим чубом і з полотняним ящичком під пахвою, куди він складає книжки й папери,— учора підійшов до нього й просто сказав:

— Товаришу Лозина, на оце тобі на пам'ять товариша Леніна. Носи й ходи до нашого клюбу.

По цьому він дружньо поляпав Терешка по плечу, а після смуглявий кутковий організатор Павло довго розповідав йому про товариша секретаря й закінчив так:

— Він хоч і приїжджий, але парень свій у доску. З ним хоч куди. Усе він знає і всього вміє.

— Тож люди бувають,—заздро вимовив Терешко й не встиг докінчити думки, як з порога розлігся Оксанчин голос:

— Терешку, йди снідати...

Вона ще раз гукнула і, коли хлопець обернувся, щоб іти,— поспішно хряпнула дверима й сховалася в глибоких сінях.

Ідучи до хати, Терешко весь час думав про те, чи показувати хазяїнові Леніна, чи одразу сховати його.

Аджеж коли в хаті скинути кожуха, тоді його видно буде зовсім, і Калашник неодмінно причепиться. Обмірковуючи Терешко якийсь час вагався, вирішаючи, чи не краще буде дійсно сховати його в кишеню. А може зовсім не піти в хату? Але ховати Леніна в забруджену кишеню він ніяк не хотів, та не хотів Терешко також бути й без сніданку.

— Що ж робити?— вертівся він біля порога вагаючись. Далі щось раптом вирішив, махнув рішуче рукою й притьмом увійшов до сіней.

У хаті Терешко спокійно зняв кожуха й не вагаючись сів до столика.

Наймит озирався, часто незвичайно поглядав на хазяїна, мацав кілька разів на грудях, ніби пробуючи, чи є жетон, але всі мовчали й ніби не помічали ніяких змін.

Терешкові навіть стало прикро. Він хапцем посьорбав юшки, з'їв шматок засмаженої на соломі перепічки й підвівшись не пішов, як завжди, до порога, а сів біля столу.

Хазяїни кінчали сніданок. Калашник за щось корив хазяйку, а вона гнівно заперечувала й густо торохтіла словами.

Біля столика вовтузилися діти, сильно шкрябали дерев'яними ложками об миску, голосно сьорбаючи юшку і ще голосніше підшморгуючи застуженими носами.

Терешко посидів трохи кінець столу і, дуже невдоволений з чогось, почав збиратися. Він без потреби пройшов кілька разів по хаті, заглянув у вікно, повертівся біля мисника й тоді вже надів кожушину й кудлату, як Рудьків хвіст, овечу шапку.

— Злагодиш сани, Терешку. Завтра поїдемо в город.

Терешко кивнув хазяїнові головою на знак згоди й мовчки дістав з-під печі вовняні рукавиці.

— Гнідою будемо їхати? — запитав наймит.

Хазяїн невиразно муркнув і, щось зачувши, нетерпляче кинувся до вікна.

— Чого вони біжать? — вигукнув він здивовано і трохи схвильовано.

— Диви, диви!

Калашник миттю кинув вікно і, ухопивши шапку, раптом одчинив двері.

У хату вдарило тривожним дзвоном і сумним стогоном млинарського гудка.

— Чого вони? Яке це нещастя на нас? — захвилювався він й побіг до жердки.

Двері лишилися трохи відчиненими, і в хаті виразно було чути, як довго й густо били на сполох.

— Може, церкву обкрадено? Терешку, ходім швидше, — і вони обидва вибігли на вулицю.

Дзвони не вщухали, гув тоскно млинарський гудок, і шляхом бігли кудись люди.

— Когось обікрали... Дивись, тут хлопці на вулицях.

— Та чого їм усім бігти до тої сільради? — заклопотано крутився, гнівався десятихатник.

— Терешку, бери вила та ставай тут, — гукнув він. — Щось тут є!

Терешко миттю ухопив вила й став на перехресним шляху, пильнуючи обох кінців.

— Ну, що воно за напасть? Що воно й хто воно на нас? — побивався старий Калашник і тривожно бігав від хати до воріт.

А дзвони все били густіше, тривожніше та так тужно й довго тяг млинарський гудок, що Терешкові зовсім не стоялося. Він швидко кинув свою варту й простягся до воріт. Залишив тут вила і швидко побіг за людьми.

— Куди ж ти тікаєш, щеня, — визвірився на нього десятихатник. — Треба дивитися, наймит ти нещасний. Вернись мені зараз, — гнівно гукнув Омелько.

— Та нікого мені не пропускати. Стоп! стоп! — зупинив він сани.

— Ану вставай! — гукнув Омелько до їздця.

— Кого там пограбовано? Та це ти, Сидоре, а я й не пізнав. Що там таке в сільраді? Чого воно дзвонять?

— Ленін умер, — коротко сказав Сидір і чомусь похнюпився.

До нього одразу підбіг Омелько й не вірячи, здивований і вражений, сердито вихопився:

— Що ти сказав, Сидоре?

— Ленін умер, — викинув він із саней дві важкі слові тим самим тоном і знову чомусь похнюпився.

Терешко, що стояв неподалеку і все чув, раптом зворухнувся, підбіг до самих саней і, трохи нахилившись до Сидора, погрозив вилами:

— Я вас тут... Не брешіть!

Але він швидко опам'ятався, притих і знову, не вірячи своїм і його словам, зовсім нишком спитав:

— Що ви сказали, дядьку? Ви пошуткували з нами?

Сидора з саньми швидко обгорнув великий натовп цікавих. Вони одштовхували Терешка. Але він ніби не помічав нікого, не відходив од саней і, не дочекавшись відповіді, ще спитав.

— Та хіба ти не чув, дурню! Ленін умер,— аж вигукнув Сидір до настирливого Терешка і знову похилився.

Наймит незрозуміло, трохи вороже подивився на Сидора і, зустрівшись поглядом з Калашником, що теж прийшов сюди, виразно й незадоволено вимовив:

— Він бреше.

За цим Терешко рішуче кинув вила й швидко пішов від саней.

Калашник підняв їх і, скинувши на плечі, потупав додому. Він наліг на ноги й швидко нагнав похилу постать наймита.

— Що, не я тобі казав, дурню? Тепер знатимеш, що мій Іваник ніколи на світі не брехав ще. Як у око ліпить. Як сказав, так і сталося.

— А Сидір збрехав,— одповів йому Терешко, поспішаючи й намагаючись лишитися наодинці сам з собою.

— Ленін, учора казали, їздив на полювання. Він не вмер. Брешуть вони,— боляче й трохи хвилюючись, витяг хлопець і швидко побіг до куткового організатора.

Але Павла він дома не застав і тому швидко повернувся ще схвильованіший і дражливіший.

— От тобі і вивчився на спеца,— якось особливо співчутливо чи насмішкувато зустрів його на воротях хазяїн.

— Вивчуся... Вони брешуть, брешуть,— повторював наймит це слово так, ніби інших не знав, чи зовсім не вмів їх вимовити.

Терешко поникав недовго на подвір'ї, збігав у хату і знову повернувся до воріт. Він боровся з

тривожною думкою, одкидав її й не вірив тому, про що сказав Сидір.

Але вулицею, як і раніше, люди поспішали до сільради, тужно гув гудок, і часто били на сполох. І все це родило тяжкі думки, швидко збільшувало його неспокій.

— Хіба ж тому правда? Ні, це не так,— заперечував він свої думки, виходив на шлях в напрямі до сільради, дивився, наче силувався щось там побачити. Ще бігав до Павла, хапався за роботу, знову кидав, і знову біг до воріт.

Дехто, дійшовши до сільради, повертав уже назад,

і Терешко бачив, як вони тихо й обережно оповідали про щось зустрічним.

„Всі обдурюють мене... Я знаю... Ленін не може вмерти... Треба самому“... — гарячково вирішив наймит.

Але і це рішення не могло заспокоїти його. Тому він кинув подвір'я й миттю понісся до сільської ради.

Терешко й не зчувся, як пробіг три довгі кілометри, і навіть не помітив комсомольського куткового організатора, що кликав його, коли Терешко перебіг останню вулицю. Біг засапаний і спітнілий просто через майдан до високого ґанку сільської ради.

З дверей часто виходили з похилими, непокритими головами селяни й мовчазні лишали ґанок. Інші, теж мовчазні й похмурі, щільно товпилися біля високої стіни й примушували себе підняти похилі голови.

На стіні було розіпнуто великого білого папірця, з якого визирали чорні непривітні літери:

„О 6 годині й 50 хвилин в Горках біля Москви вмер Ленін“. Підпис голови Окрвиконкому й секретаря паркому.

Терешко зійшов на ґанок, проштовхався крізь натовп до стіни й довго читав, силуючись зрозуміти це повідомлення.

— Це тут написали, — вимовив він голосно. — Брешуть вони. Усі брешуть, я знаю...

На нього незадоволено озиралися селяни і знову журили непокриті голови. Селяни стояли мовчки, і з кожного засмаженого морозом обличчя виразно спадав біль та почуття якоїсь непізнаної вини.

— Не вгляділи, — сказав хтось важко й щиро зідхнув.

— Писар це сам придумав, — твердо вирішив Терешко, важко сходячи з ґанку й ще раз озирнувшись на білий папір.

— Дурень, — незадоволено й роздратовано відповів хтось йому на це і вколов хлопця у саме серце.

„Я все взнаю... Сам дізнаюся... Швидше в город“, — спалахнув він одразу і, вже не обмірковуючи й не зупиняючись, збіг з останніх східців й простягся на далекій сніжаний шлях.

V

Стурбований з такої новини і не ймучи їй віри, Терешко йшов, чимраз більш поспішаючи, не озираючись і боячись хоч на хвилину десь затриматися. Він швидко поминув широкий з церквою, як журавель, вигін, пройшов повз велику з рудої цегли школу й хутко пірнув у вузький провулок.

Дійшовши його кінця, наймит миттю перехопився через скошений перелаз, перебіг невеличке подвір'я, і, обігнувши сільську кооперативну крамницю, він вже знову простував вулицею.

Поспішаючи за село, Терешко неспокійно думав про те, щоб не запізнитися, щоб хоч на полудень, але дійти таки в місто і обов'язково дізнатися.

І щодалі відходив наймит від центру села, то спокійнішими і зовсім безлюдними ставали сільські вулиці. Це заспокоювало Терешка й ще більше переконувало його в тому, що те важке була неправда, що його і людей сьогодні обдурено.

„Це ж з ними вже не перший раз", — промовив наголос хлопець. І, згадавши про те, що так траплялося вже не раз, тільки в інших справах, він настільки упевнився в цій брехні, що ладен був уже кинути думку про місто й повернути додому.

„Завтра ж з хазяїном поїду", — нерішуче зупинився й завагався наймит.

„Йти чи ні?" — нерішуче думав Терешко. Він озирався назад і ніяк не міг вирішити.

„А що, як завтра Калашник не поїде?" Він ще якусь хвилину стояв кінець села, борючись з цими думками і, згадавши про сільраду, про тужний млинарський гудок і про наліплену телеграму, рвучко ступив наперед і подався шляхом до лісу.

До міста Терешко мав пройти тридцять кілометрів з гаком, а короткий зимовий день не чекав на нього, і рожеве сонце підбилося вже до раннього снідання.

„Сьогодні неодмінно дійти до міста, дізнатися про все й одразу ж повернутися додому" — вирішив хлопець і що було сили наліг на ноги.

Він швидко дійшов до лісу й, трохи зменшивши кроку,— пішов трохи повільніше.

На думку чомусь яскраво спало те, як він тікав цим шляхом від голоду. Два роки тому, ледве живий, Терешко взнав цей шлях уперше й довго змушено відпочивав саме отут-ось під товстим дубом. Тоді так хотілось їсти; треба було йти, але йти він не міг. На ногах поздималися великі водянки, і вони гостро різали й пекли вогнем. Тому йти Терешко не здолав, і йому доводилося лізти коліньми. Це саме звідци, від цього великого лісу до самого села він довго й важко повз. І тільки край села взяли Терешка до хати, зняли мокре від талого снігу лахміття, вилікували ноги й тоді вже пустили.

Наймит полохко озирнувся й, ніби лякаючись минулого, зміряв цей простір на око. Він швидко зупинився, важко зідхнув і повернув у ліс.

Ліс стояв трохи похмурий, непорушний і величний. У ньому було так тихо, що кожне шаркання Терешкової ноги, чи крик птаха, віддавалося сотнею найрізноманітніших звуків і пливло десь далеко за ліс, у степи.

Терешко швидко знайшов, якої йому було потрібно гілляки, наліг на неї, зломив і, міцно скрутнувши її, одірвав від прикореня. Старанно обчухрав дрібне гілля та висхле листя, чепурно відломив з другого боку й тепер мав доброго костура.

За лісом розірваними на велику далечінь хатами далеко простягся хутір Покотилівка. Терешко добре знав, які там собаки, й готувався зустрітися з ними цілком озброєним.

Скинувши костура на праве плече й високо над лобом піднявши кострубату шапку, він наближався до хуторів.

* * *

Калашник довго й нетерпляче чекав наймита. Він суворо лаявся, розпитував людей,

що повертались від сільради, чи не бачили вони Терешка, і погрожував прогнати його з двору, „як старого собаку".

Упоравшись на подвір'ї, він таки не витримав і сам пішов до сільради.

Але, як тільки вийшов за двір, зустрів сусіду, і той йому з сміхом і жартами оповів, що божевільний Терешко нічому не вірить і подався сам у город, щоб дізнатися, чи цьому правда.

— У город йому. Чи ти бачив такого дурня? Ні, таки справді сказився мій хлопець. Як затявся: буду та й буду вчитися. Ленін сказав, що з нас специ. Та щодня, щогодини,—скаржився Калашник високому з бородою, як мітла, сусіді.

— А ти не знаєш, що з такими робити? — ніби здивовано спитав сусіда. — Що ж, ти йому служиш, чи він тобі? Знайшов пана.

— Та вже годі. Минеться йому, — погрозився хазяїн. — Хоч знаєш, Пилипе, він таки добрий робітник. Воно мале, в харчі багато не затягне, а до роботи, як комаха. У десять разів більше від себе тягне. Та день і ніч, день і ніч...

— Ну то, конешно, діло воно твоє, і тобі, може, видніше, та тільки дивись, щоб він тобі не наробив чого... Такі до добра не доводять. Учитися йому... Чи-ба який вчений задався...

З цим сусіда голосно харкнув й, одвернувшись від Калашника, поважно плюнув набік.

— Ти, Платоне, ирода годуєш, он воно що... Я чув, що він давно вже з цим Павлом водиться. Хіба ти не знаєш, що вони під різдво витворяли...— Сусіда надто довго мовчав, крутив цигарку, запитливо поглядав на Калашника і, хоч той певно чекав ще на щось, — більше не сказав нічого.

— Ти, Пилипе Омеляновичу, правду кажеш: ирод нестеметно він. Хочеш уже прогнати його... Я пробував це не раз. Лагодишся, думаєш, рішиш уже, а воно тиць і стало. Як зачарований. Те або те, а він ні гу-гу, все про навчання щось верзе, своєї та й своєї, одне слово — казна-що, а не людина. Сміття чисте.

Калашник сердито одірвав від вуса льодинку й зозла, ніби в цьому був виною теж Терешко, ударив нею об тин.

— Це так, це так, сусідо, — потвердив Пилип Омелянович і, злегка піднявши шапку, задоволено й поважно попрощався з Калашником.

— Гляди ж, сусідо, ти сам уже добре розкусив його, — вимовив він останні слова і за цим повагом пішов далі.

Калашник якийсь час стояв, щось уважно розмірковуючи, креслив на снігу гострим залізним зубком великих вил якісь нескладні візерунки і, певно щось вирішивши, твердо вдарив вилами в землю й теж повагом, думаючи про „першого на селі хазяїна" Пилипа Омеляновича, пішов на подвір'я.

* * *

Трохи одпочивши в знайомого дядька на хуторі, Терешко напнув свого старого кожушка й знову вирушив у путь.

День уже помітно вклякав, і зі сходу ледве вловними тінями непомітно, широко простягався вечір. За ним десь за лісом уже синіла ніч і похвалялася дужим морозом. Треба було поспішати, і Терешко це знав.

На шляху було холодно й безлюдно.

Тільки іноді проїжджало кілька широких розвалень-саней, хутко пробігав заляканий пес чи полохкий заєць, що, наблизившись до шляху та побачивши людину, прудко тікав у сніги.

Не минуло й двох годин, як, перевалившись високу гору, над рівною білявою степів, Терешко побачив високі димарі міста.

„Заводи", — подумав наймит і ще більше наліг на обважнілі ноги. В голову знову в'язли думки про минуле. Він згадував батька, голод, стару матір, що лишилася на полу, і маленьку Марійку. Ще пригадувалося Терешкові попереднє життя, теж убоге й важке, але хоч іноді з радістю. Батько приходив із заводу і, здіймаючи з руки кошика, тепло говорив:

— На тобі, Тереню, це од зайчика...

Хліб узимку був холодний, навіть іноді мерзлий, але чомусь такий смачний. Терешко брав хліб, поділяв його на шматки й роздавав усім. Марійці він давав найбільше, бо вона завжди, як тільки діставала від матері цукерку чи грудочку цукру, давала шматочок і Тереневі. Вона довго не вміла вимовити літери „р" і чудно так говорила.

— Терень, на й тобі цуколу.

Терешко пригадав її вимову й посміхнувся. Він довго згадував минуле й тільки іноді, ніби пригадавши щось, раптом і полохко кидався, йшов швидше, але враз стишався і знову йшов, як і спочатку. Згадував минуле, перебирав усе найтяжче, так, ніби хотів чимсь задушити тривогу, яка з наближенням до міста все зростала.

Але ось шлях потроху звівся вгору, за цим низько упав, загнувся ліворуч і вже рівно пішов до залізниці. Вона випнулася в гору блискучими од морозу рівними рейками й десь далеко застряла в густому передмісті.

Терешко підходив до залізниці й поволі зменшував кроки. Думки про те страшне й, може, неминуче зовсім опанували його, пройняли всю його істоту, сповнили його тривогою й надією. Він озирнувся навколо, пильно оглянув робітниче передмістя, але скрізь тихо й безлюдно. Це занепокоїло наймита й підігнало його йти швидше.

Терешко дійшов високого залізничого висипу, минув переїзну будку й нервуючись наближався до передмістя. Назустріч йому виїхало двоє селянських саней, і з перших хтось голосно гукнув:

— Терешку, куди ти? Їдьмо додому. Чуєш? Тю, побіг несамовитий! — гукнув він до другого.

— Ого-го-гов,—гукав другий.—Тере-е-шку!..

Терешко злякано зупинився й, упізнавши сусід, ще швидше рушив до міста.

„Що, коли вони скажуть? Що, коли правда, що Леніна немає, що Ленін умер?" — затривожилися наймитські думки й хутко понесли його вперед.

— Та що з ним? — зупинивши коня, питав другий.

— І правда, сказився хлопець. Диви, диви, як побіг.

— Та це, мабуть, вже із цим судитися. Ти ж чув. У них там щодня ціла катавасія. Наймит в одну душу вчитися, а Платін терпить. Він уже двічі в комсомол ходив, а Платін на те ні гу-гу.

— Н-но! Рушай, Гнате, хай їм обом! Не наше діло,—і, цвьохнувши батогом, задній з них зручніше вмостився і змовк. Коні легко трухикали шляхом і нетерпляче одмахувалися хвостами на хазяйський батіг.

Але вже ось і кінець колії. Спереду від Терешка низенькі робітничі будинки і збоку, погримуючи рейками, попихкує поїзд. Він ніби все прискорює ходу й надривно кричить хрипко та довго.

Терешко хутко збіг з колії й зупинився.

Він міцно влип очима в паротяга й не міг їх одірвати.

„Хіба цьому правда? Хіба ж правда?" —важко й недовірливо б'ють думки, а очі пнуться за поїздом услід червоно-чорному прапорові, стомлюються, згасають.

„Чи ж правда? Чи ж

правда?" — загускла голова єдиною думкою. Вона важко стиснула груди й витиснула всі інші.

Але Терешко цьому не вірить. Він перемагає свої хвилювання, одкидає тількищо припущену думку і з новими надіями й сподіваннями швидко ховається в густих вулицях міста.

VI

На вузьких вулицях старого міста урочисто-скорботне мовчання.

Люди безперервно, як різноманітна лінія паса, йдуть у напрямі до центру міста. Вони не хапаються, пливуть похмурі, але не суворі, німі всі. Їх лиця глибоко зосереджені й кроки обережні. Здається, що вони тільки ось зараз зрозуміли увесь зміст утрати, всю відповідальність перед прийдешнім і несуть тягар свій покірно й обережно, щоб десь не звихнутися, щоб донести його до кінця.

З неба густо сиплеться лапатий сніг і товсто застилає вулиці.

Мороз враз підхоплює його, однімає у вітра й суворо притискує до землі.

Сніг непокірно рипить білим беззубим ротом, але, притиснений тисячами людських ніг, кориться своїй долі й, поскрипівши якийсь час, змовкає.

Над густим натовпом низько хиляться жалібні прапори. На них налітає вітер, міцно хапає за кінці, і тоді над колонами виразно чути сумне тріпотіння прапорів. Воно нагадує трепіт крил тяжко пораненого птаха й обнімає сумом.

Терешко йшов швидко. На заміських вулицях він зустрічав усе більше людей, і всі вони були якісь чудні, незвичайні. Вони теж ішли в напрямі до центру, тільки ніхто з них не поспішав, як Терешко, і кожний був сповнений чимсь одним, суцільним, міцним.

Ще пройдено одну вулицю. На великому, чотирикутньому майдані Терешко вже бачить двоповерхове приміщення Окружного Виконавчого Комітету Рад. На майдан з усіх боків сходяться процесії і мовчазні,

з похилими в жалобі прапорами, густо шикуються в лави. Вони поволі посуваються в напрямі до Окрвиконкому й помітно зменшують площу великого майдану.

— Значить, правда,—з болем вимовляє наймит.

— Правда, правда,—повторює він сумно й дуже стомлений ледве плентає до Окрвиконкому.

„Тут торік я судився,—пригадує Терешко.—Не хотів віддавати... Присудили все до копійки". І короткі, як хвилі вітру, спогади викликають ще більший неспокій, більшу тугу.

Терешко яскраво бачить перед себе велику залю. За столом, що вкритий червоним сукном, проворного коротконогого суддю у великих окулярах. Поруч—двох його товаришів.

З боку їх стояв Терешків хазяїн, який не хотів сплачувати грошей за наймитство, та із стіни мовчки дивився великий, великий Ленін. Він поглядав на всіх рівно, спокійно, і тільки, коли зустрічався з його поглядом Терешко, тоді Ленін усміхався. Терешко це зовсім добре пам'ятає. Ленін, справді, всміхався й ніби потихеньку казав до нього:

„Не бійся, Терешку. Тепер право наше. Віддасть він твоє зароблене, віддасть до копійочки".

— Так і вийшло,—несподівано голосно вимовив наймит і раптом зупинився перед широкими сходами.

Він тільки тепер опам'ятався й стояв серед понурих людей розгублений і нещасний.

З майдану вже підступав натовп до самого будинку. Терешко бачив чорні прапори і похмурі обличчя людей. У багатьох місцях, над рівними колонами, легко гойдалися ті чорні прапори, з читкими білими літерами й портретами Леніна.

Наймит довго стояв, не знаючи, що робити й куди тепер уже йти. Він трохи недовірливо чи із захованою зненавистю оглядав людей, що густо й невпинно виходили і входили до Окрвиконкому, і не рушав з місця, так наче когось тут пильно очікував.

Далі не витримав, зрушив з місця й швидко,

трохи похитуючись, пішов на майдан. Він боявся взнати правду, дізнатися про те, чому зібралося так багато людей. Але там він бачив багато портретів Леніна, обведених чорним.

Терешко йшов поволі, і, як став зближатися з натовпом, він ще зменшив кроку й за цим сумно звісив голову. Тихо й ніким непомічений він підійшов до лав і приєднався до мовчазних у жалобі колон.

„Правда, значить, цьому... правда... Значить, то була правда“,—неслися, як вихор, думки, потому вони раптом зупинялися й кам'яніли. Терешко хотів підвести голову й не міг. Щось важке, як земля, як передчасна смерть, давило його до снігу і владно клонило голову.

Десь сумно загойдалися звуки, і жалібний марш тихо обгорнув журою мовчазний натовп. Звуки краяли серце й ніби поволі остуджували в жилах кров.

Колони стояли без шапок, похилі і все такі ж мовчазні. І коли стихла сумна оркестра, Терешко так яскраво відчув глибоку безодню. Усі надії й щасливі сподівання кудись раптом і разом зникли. Тепер він тільки й чув глибокий біль за Леніна, тяжку втому, натруджені працею руки, шкарубкий чужий кожушок на плечах і драні хазяйські шкарбани.

„Куди тепер мені,—важко думав Терешко.—Усе це не моє... Наймит, доки буду й жити“,—тривожилася його мала голова й хилилася все нижче.

Знизу десь знову знялися жалібні звуки й щільно в єдиній думці об'єднали натовп. За цим колони легко загойдалися, боляче скрипнув непокірний сніг, і всі рушили вперед.

Терешко підвів голову, і його стомлені очі зупинилися на чорному плякаті.

„Смерть вождя й учителя Володимира Ільїча Леніна“,—прочитав він. Подивився кудись набік. Швидко заблимав повіками, стримуючи сльози, знову зупинив погляд на плякаті й ще раз прочитав.

Натовп поволі рухався. До одної оркестри приєднувалася друга, за нею третя. Вони з'єднували ко-

лону з колоною, рамено з раменом, заливали сумом місто й пливли далеко в степ, в сніги.

Терешко вихопився наперед, потому хутко зупинився, трохи підвів одну руку, силкуючись чомусь ухопити себе за чоло, і не впав, а поволі сів біля ґанку. Над ним сумно розпластали великі чорні крила прапори й легко загойдалися на вітрі. Вони рівно витяглися чорними крилами вниз і забилися у важкому трепеті.

Обличчя наймитове враз стало яскраво жовте, очі лишилися широко розплющені, і верхня губа неприродно скривилася, вона легко здіймалася й боляче дрижала.

Вітер лопотів прапорами, як осіннім листом, і плутався в густих телеграфних дротах. Вони виразно вели в мертвій тиші якусь сумну мелодію й ніби разом з колонами гірко вимовляли:

„Ленін умер. Умер Ленін".—Обережно брали ці тривожні слова й сумно несли далеко, в глухі степи молодої республіки.

Коли підвели Терешка,—питали, чи він не змерз, чи не з голоду? Хтось приніс йому кухоль води і два великі бублики.

Терешко жадібно напився, а бублика тільки раз укусив і поклав до кишені. Його ще питали, чому він не хоче їсти, а він мовчав. Великі і ясні, як живосрібні, сльози швидко викочувалися в нього з-під дрижачих повік і хутко котилися додолу.

— Чого ти плачеш? Змерз, хлопчику? Змерз?— ласкаво допитувалася якась дівчина. Вона взяла Терешка за руку й хотіла кудись одвести.

— Я не піду,—промовив наймит і заплакав дужче. Навколо їх зібрався натовп. Він лякав і непокоїв Терешка. Тому він швидко змовк, утерся засмальцьованим рукавом кожушини і вийшов із мовчазного кола. Терешко обійшов одну колону й, силкуючись бути непоміченим, приєднався до другої.

Оркестри мовчали, і натовп щільніше обступав великий будинок Окрвиконкому.

На балконі з'явилося кілька чоловіків, і за ним почулися промови.

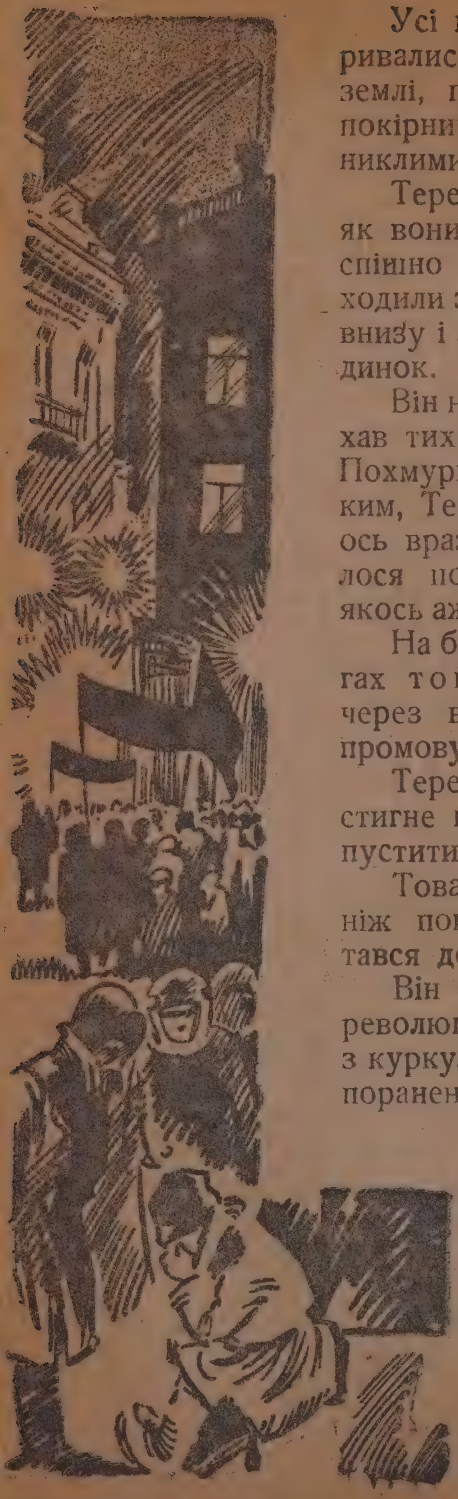

Усі говорили коротко. Слова вириваліся з болем і, як важкі грудки землі, падали в натовп. А він стояв покірний, широкий і мовчазний з пониклими в жалобі головами.

Терешко слухав промовців, бачив, як вони, закінчивши промовляти, поспішно й не так, як усі люди, виходили з дверей, про щось розмовляли внизу і знову повагом увіходили в будинок.

Він непорушно стояв, уважно слухав тих, хто промовляв з балькону. Похмурий, з виразом безнадійно-тяжким, Терешко стояв, як мертвий. Але ось враз його обличчя ожило, зайнялося попереднім життям, і увесь він якось аж потягся до високого балькону.

На балькон вийшов на коротких ногах той самий суддя й, задираючи через високе поруччя голову, почав промову.

Терешко весь онімів, застиг, як стигне на морозі вода, й боявся пропустити хоч одне слово.

Товариш суддя говорив більше, ніж попередні промовці, і все звертався до робітників.

Він розповідав про перші роки революції, про боротьбу з багатіями, з куркулями. Розповів, як було тяжко поранено Леніна вісімнадцятого року, і під кінець запально кинув заклик:

— Товариші робітники, нам треба виконати все, що наказав товариш Ленін. Ми тепер будемо гуртом, усі разом!—І за цим швидко одійшов.

„Значить, і для наймитів робитимуть усе, що звелів Ленін",—думав Терешко. Думки непевно плуталися, виривалися, верталися до промовців.

З балькону довго промовляли. Виходили робітники, селяни, молодь, і всі говорили про одно: закликали до праці й обіцяли перед усіма зробити все, що заповів Ленін.

Терешко уважно слухав, і поволі й непомітно десь зникла його безнадія.

Але ось закінчив останній промовець. За ним коротко знявся і знову завмер жалібний марш, і в тужній жалобі схилилися прапори.

— У цю хвилину хоронять тов. Леніна,—надривно важко долетіло з балькону.—І тоді все змовкло й ще нижче схилилося до землі.

У повітрі знов важко загойдався жалібний марш; із станції долетіли тривожні гудки сирен та з-за міста сумне гукання прощальних гармат.

У натовпі почулися глухі ридання й густі схлипування.

І коли минуло п'ять хвилин гнітючої тиші, колони легко хитнулися і з головами, непокритими й похилими, поволі потекли з майдану.

Прапори боляче лопотіли на вітрі й зникали за широким чотирикутником великого майдану.

Терешко довго стояв біля приміщення Окрвиконкому й чекав на товариша суддю. Але не дочекавшись він рушив і теж швидко пірнув у синіх сутінках вулиць міста.

Терешко швидко поминув останній робітничий квартал, вийшов у білий степ.

— За ніч треба неодмінно дійти. Інакше Калашник прожене,—думав він, трохи побоюючись останнього, поспішаючи. Стомлені ноги підгиналися в колінах, як підрубані, й благали про відпочинок, але Терешко не сідав.

„Не запізнитися; прийти, щоб і не бачив хазяїн",—турбувався він про одно і безжально налягав на ноги.

Згори на шлях густо сипав дрібним зеленявим промінням холодний місяць, та вітер, що віяв з міста,

наганяв наймита й на легких крилах приносив струни жалю. Але Терешко йшов швидко і вже не плакав.

Він міряв кілометр за кілометром, не зупиняючись і не спочиваючи, і на світанку дійшов до густого лісу.

Терешко підходив до села. Він зійшов на останню гору і, перевалившн її, полегшено зідхнув.

З підгір'я вже яскраво виднілися Млини, ліворуч від них стояла мертва стіна чорного лісу, а з-за гори помітно рожевів широкий край зимового неба. За кілька часу Терешко зайшов на мертве в передранковому сні Калашникове подвір'я й одразу ж попрямував до кошари.

Він узяв великий рептух і поволі, одпочиваючи тепер від подорожі, посунув до клуні.

* * *

І знову день за днем і довгі ночі працював Терешко, не розгинаючи спини. Він став зовсім тихий, мовчазний, зосереджений і працював уважно, без спочинку.

Калашник полаяв його за самовольство перший день, лаяв другий, а далі, бачачи, що наймит добре з усім справляється й працює ще більше, ніж раніш,— змовк.

Минув тиждень. Терешко працював, а ввечері, коли хазяїни лягали спати, він ішов до смуглявого куткового організатора, товариша Павла.

З ним вони довго вистоювали в теплій стайні, і тут Терешко вислухав не одну лекцію про завдання КаеСеМ. Потому ще Терешко ходив до клюбу. Але завжди повертався вчасно і, щоб не гнівити хазяїна, пильнував годити йому в роботі.

Одної неділі Терешко одпросився в хазяїна, і коли до нього зайшов Павло, вони обоє пішли до клюбу. Там було, як завжди, не зовсім чепурно й досить холодно. У залі сиділи, чекаючи на початок зборів, комсомольці, та із стіни, в чорній лиштві, привітно

посміхався Ленін. Незабаром прийшов комсомольський „товариш секретар" і, про щось пошепотівшись із товаришами, одкрив загальні збори осередку.

Терешко притулився в далекому кутку залі, уважно слухав, про що говорили комсомольці. Він дивувався на їх сперечання, думав про свою заяву й дуже хвилювався.

Вони довго й завзято сперечалися, старанно доводили один одному й хвилювалися, з чого Терешко розумів не все. Найдовше й найголосніше говорив „товариш секретар" і все вимахував довгими руками. Потому всі проголосували разом, і „товариш секретар" оголосив про поточні справи.

Тоді маленький патлатий завполіт підвівся з місця, узяв до рук якийсь папір, лагодячись прочитати. Вираз у нього був серйозний, але було видно, що він силою стримував щирий сміх.

Терешко впізнав у руках завполіта свою заяву, і серце йому затьохкало швидко й боляче. Він крутнувся на місці, хотів встати і щось промовити, шукав очима Павла, не знав, що йому діяти.

— Увага, товариші, — промовив уже зовсім серйозно завполіт і почав читати.

„До Млинівського осередку Касеме.

Товариші осередок. Я чистий пролетарист і всим стою за пролетарію. Тільки у вас жизнь, а скрізь притісненія я, товариші осередок, не можу так далі жити, хтось должен загинути, або куркуль мій, або пролетарист, но я за те, щоб куркуль, він експлоататор і скритий гад і тільки прикидається, що він новий. Я саму правду пишу вам, товариші комсомол".

У залі було так тихо, що, коли завполіт перегорнув на другий бік заяву, вона голосно шаркнула й зовсім знервувала Терешка.

Він помітно зблід і, ухопившись двома руками за стільця, увесь тремтів. Чомусь було так страшно й соромно за написане. Терешко кидався, корив себе за те, що не попрохав, щоб за нього написав заяву Павло. З тривогою думав, що „товариш секретар", який так красномовно й подовгу завжди говорить,

ось підведеться й суворо скаже: „нам таких заяв не треба".

Але „товариш секретар" спокійно сидів і уважно розглядав якісь папери.

Прокашлявшись завполіт доходив кінця заяви:

„Я ще дуже хочу записатися в комсомол, у вас тут всяке просвіщеніе, а я сам желаю й не могу. Жить мені хочеться страх як, так він же, Калашник значить, наступив на мою жисть".

У другому кутку залі хтось не стримавшись заразлаво чмихнув, і Терешко увесь здриґнувся, боязко зіґнувся.

„Товариш секретар" суворо стукнув кулаком об стіл і хутко підвівся.

Терешко ще більше згорнувся й, думаючи, що „товариш секретар" гнівається саме на нього, ладен уже був схопитися з місця і щосили тікати із залі.

— До порядку, товариші,—наказав суворо секретар, і по цьому все стихло.

Терешко розправився й швидко заспокоївся зовсім.

„Так я, так що, як защити у вас, товариші осередок, прошу, як по личному моменту і жду, які будуть од вас розпоряження. Просить вас Терешко Лозина".

Чубатий завполіт дочитав заяву й поважно сів.

Після цього комсомольці задавали запитання, і Терешко докладно одповідав, заявляючи за кожним разом про своє бажання бути членом комсомолу.

Він швидко одійшов від переляку зовсім, повеселів і говорив спокійно й розумно.

— Годі,—запропонував хтось.

Збори не розпитували його більше, і Терешко спокійно сидів поруч із смуглявим куторгом, товаришем Павлом.

— Хто „за"?—спитав „товариш секретар". За цим, як водиться, питав хто „проти", хто „втримався" і на задоволення всіх голосно вимовив:

— Одноголосно.

У залі заплескали в долоні й виразно загуркали лавами, умощуючи їх для глядачів.

За п'ять хвилин згодом, загримований під незаможника для виконання ролі з п'єси, „товариш секретар“ говорив до повної вщерть залі про роковини Червоної Армії та про завдання молоді.

Заля гучно плескала в долоні й нетерпляче вимагала—починати виставу.

1927

ВАСЯ

І. ВАСЯ

На ясно вислиженій вузькій ковзалці бігають веселі діти.

Двоє ось біжать наввипередки, спотикаються, падають, сміються.

Мороз дошкуляє.

Діти густо стукають черевиками, труть подублі руки й весело підшморгують носами. Перемігши напади морозу, вони швидко стають у чергу і один за одним, розіп'явши лелеками руки, рівними стовпчиками легко сунуться по льоду.

Весело, радісно. Труть червоні, як свіжо пофарбований дах, вуха і часто поцокують подублими ногами... Не бояться морозу, не бояться вітру.

На приземному вікні сидить Вася й уважно з заздрістю стежить, що робиться на ковзалці. Очі, мов туманом, затягло йому слізьми. Хочеться Васі ковзатися, та мати не пускає. Немає в нього ні одягу, ні взуття. Учора Вася крадькома бігав, так мати за вуха в хату притягла й боляче побила. Боліло йому дуже та ще й паненята сміялися.

Вони й зараз он катаються, а він увесь день сидить у хаті. А так хочеться, так хочеться і йому покататися.

— А коньок! От коньок—так і ріже, так і ріже лід,—захоплено вигукнув Вася, і, згадавши про материну відповідь, він похнюпив голову.

— Коли ж у мене буде коньок? Хоч коньок і буде... черевиків чи чобіт немає... — сумно думав хлопець.

Сидячи так, він зажурено й довго ще дивився у вікно.

Потому Вася, видимо, щось вирішив і крадькома

оглянувся на матір,—вона якраз збиралася виходити:

— Тепер побіжу, поковзаюся...

Хряпнули двері. Вася вибіг на тротуар і нерішуче зупинився.

По вулиці промчав автомобіль, а за ним, ніби навздогін, швидко погнали візники.

На льоду веселі бігали панські діти.

— Побіжу,—подумав боязко Вася і швидко залишив свій тротуар.

— Бережись,—наїду,—ще від свого подвір'я гукнув Вася паненятам.—Бережіться,—гукав до їх веселий хлопчик.

Вони спинилися і всі разом засміялися, а найменший Альоша, уздрівши Васю, почав страшенно хукати в посинілі пальці.

— Бережись!—гукав Вася переможно, і його голі п'яти легко гладили виковзану льодову смужку. І здавалося малому хлопчикові, що зараз увесь Петербург був отут на ковзалці й дивився на нього.

Вася промчав на голих п'ятах ще не один раз, і паненята здивовані розступалися, а він розганявся, вигукував щось і веселий їхав знову.

— Розійдись! Геть! Тепер моя взяла. Ви щодня катаєтесь тут,—захоплювався Вася.

Густе заплутане волосся на його круглій голові розвівав вітер і весело тріпав рямтям, що густо висіло в нього на плечах замість сорочки.

Але Вася не звертав уваги й завзято сунувся по льоду вже вдесяте. Здавалося, мороз зовсім не тривожив його. Зате він, очевидно, дошкуляв паненят, що стояли й вороже поглядали на сміливого хлопчика.

— Геть звідси! — розсердився не витримавши старший миршавий капловухий Митька.—Геть! Це наша ковзалка,—закричав він, силуючись перегородити Василеві дорогу.

— Ваша...—здорово одкопилив нижню губу Василь.—Он ваша!—показав він на їхню хату й знову пішов ковзатися.

— Не підходь! Наїду! Роздавлю!—вигукував Вася

і, розпластавши руки, кібцем летів вузькою льодовою смужкою.

Не подобалося це гордовитому Миті, розгнівався він, затремтів, зашарівся ввесь.

— Що ти будеш указувати, коли нам кататися,— і він миттю, хижо кинувся до Васі. Але той швидко крутнувся, обернувся навколо Миті і знову посунувся по льоду...

Хоч і подубли йому ноги, хоч уже Вася дрижав і вже б і в хату час, але він не хотів уступати, не мав наміру скоритися Миті.

Роздратувало це вкрай Митю. З усього розгону розбігся він і влучно підставив Василеві „ніжку".

Вася боляче з льоту впав і, заоравши носом, клубочком покотився по ковзалці. Він швидко підхопився,—з носа поволі текла густа кров. Таранкувата вулиця розідрала зовсім обличчя, але він не заплакав. Схопившись одною рукою за ніс, Вася кішкою кинувся на Митьку, та в цю мить йому ще підставили „ніжку", і Вася знову впав.

Митька й інші весело реготали, а розгніваний вкрай Вася мовчав, поспішно обтрушував сніг.

— Василю, Василю!—сердито гукала молода ще жінка й поспішала на ковзалку.

Уздрівши її, Вася ввесь згорнувся, наїжачився, посинів і злякано задрижав.

— А, не ходи босий! А, не ходи босий!—ухопивши за руку, навчала мати Василя віником.

Він тяжко плакав і, ховаючись од липкого віника, що швидко лягав йому на лахміття, обіцяв не ходити більше і вже в усьому слухати матір.

Паненята стояли гуртом і весело й зневажливо реготали... Верховодив над ними Митька.

— Більше не будеш! А що, попало, мурмило,— лютував пританцьовуючи він.—Ще будеш ходити сюди? Будеш?

— Казали, що купите черевики,—схлипував Вася, тулячись до матері.

— Купите... За що я їх куплю? Он хліба два дні немає, а ти з черевиками.

Вася голодно поглянув на стіл. Йому кортіло їсти, і все тіло дрижало з холоду. Він скоса зиркнув у вікно до Митьки, потому одійшов і мовчки став біля печі.

— Іди звідци, не мішай! Ходиш без мене, то там і грійся, — гнівалася ще мати. — Були б не бігати голому.

Вася кинув піч, підійшов знову до вікна, сів на низьке підвіконня і заздрісно й довго дивився на ковзалку.

Митька одразу помітив Васю, викликаючи став проти вікна й передражнюючи показав йому язика.

Вася скипів, загузав на підвіконні й ледве втримувався, щоб не вискочити на вулицю. Він міцно зціплював кулачки і загрозливо показував їх Миті.

— У, буржуйчику, я тобі дам. І в мене буде коньок, тоді побачиш, я тобі дам! — похвалявся хлопчик.

Але терпко болять йому пальці на ногах і ще не одійшли подерев'янілі п'яти. Вася хапається за них, кривиться і не витримавши знову починає схлипувати.

— Померзли, болять... — мимрить він ледве зрозуміло.

— Не ходи босий, не будуть боліти. А то пішов, ковзатися тобі! — гнівалася мати.

— Я ж тільки трошки, я більше не буду.

У комнату повагом увійшов батько. Він мовчки кинув заялозеного довгим вживанням кошика і зразу ж підійшов до сина.

— Цить, Василику, цить. Це ти знову на вулиці був? А холодний який!

Батько бере його маленькі руки й починає одтирати.

Вася кривиться, боляче, плаче.

— Ну, цить же, синочку, я тобі завтра черевики принесу.

— Завтра? — одразу повеселів Вася і повіривши одразу ж перестав і плакати. — Купиш мені черевики, татусю?

— Ні, тобі цар дасть... Завтра неділя, ми йдемо до царя. Він усім діткам черевики роздаватиме.

— Завтра підеш, тату?

— Завтра, синочку.

— І коньок цар дасть?

— Дасть, Василику, дасть.

— От покатаюся. Тоді Митька не буде сміятися. От маладець цар. Цілий день буду кататися,—і Вася весело задриґав ногами. Потому він ніжно пригорнувся до батька й тоненькими ручками обняв його нерівну шию.

— Будуть черевики й коньок, будеш кататися, у школу ходити, а зараз ходім. Ходім, Васю, вечеряти.

За вечерею батько довго розповідав матері про те, що завтра всі робітники йдуть до царя. Що він неодмінно дасть добру платню, і що будуть вони жити хороше-хороше.

Вася старанно ловив кожне батькове слово, мало що міг з того зрозуміти і любовно обмірковував те, як він буде кожного дня кататися на своєму блискучому конькові.

— Стережися, Митько, я тебе тепер сім раз випередю. Хіба я так катаюсь, як ти? Я не так. Я тобі покажу, як кататися,—раділо хлоп'я.

І як скінчили вечеряти, Вася взяв великий старий лантух і пішов у свій куточок. Там він сів на коліна й ногами посунувся в лантух. Швидко вмостився: тільки голову й видно, і зовсім хутко заснув.

Батько й мати довго ще кінчали убогу вечерю.

Було вирішено: завтра вони обоє підуть до царя, а Вася посидить вдома.

Хлопчик зашарудів лантухом, поворохнувся. Обличчя його розійшлося повною усмішкою, він весело задриґав ногами і стиснув міцно руки. Снився йому цар: сидів він на високому стільці в золотому вбранні. Біля нього великою горою лежали черевики й коньки. Багато убогих дітей підходило до нього, а він брав черевики й коньки і всім давав, хто підходив.

Ось підійшов боязко Вася, узяв у царя коньок

та черевики, притиснув їх до грудей і радий мерщій побіг.

Поворушився лантух, широко посміхнувся уві сні хлопчик. Снився Василеві добрий цар. Веселі милувалися з сина батько й матір і довго радилися про те, що буде завтра.

II

Тихий зимовий ранок. Мороз рано розмалював шибки й обіцяв не сходити з них увесь день. На широкій вулиці кудись поспішають візники, грюкають далекі трамваї, верещать діти.

Батько хапається залатати шапку: мороз сьогодні добрий, а йти далеко.

— Підемо,—звернувся він до дружини.—Хоч раз глянеш на царські палаци. Сьогодні з панотцем до Зимового йдемо. Казали, що сам цар буде зустрічати нас.

— Може таки й ми будемо жити по-людському,— надійно відповідає дружина.

— Тату, — раптом прокинувся Вася. — Де мої коньки? — спитав він з тривогою.

Батько незрозуміло, ласкаво подивився на сина.

Вася хутко схопився, швидко виліз з лантуха, обшарив навколо себе і дуже схвилювався.

— Де мої коньки? Скажіть, куди ви їх сховали?— ладний заплакати перепитував Вася. Він побіг до низенького столу, швидко обнишпорив під стільцями, в грубці — ніде немає. Але він не вірив, він не міг повірити, що це так трапилося. Тому знову розгублені очі недовірливо й запитуючи спинилися на батьках. Вася згубив віру, схвилювався й, нарешті, промовив крізь сльози:

— Мамо, скажіть, куди ви сховали коньки?

— Які коньки, Василику? Ми ось тільки ще збираємося з мамою до царя.

Вася раптом щось пригадав. Його заспані очі розійшлися дужче й розпачливо застигли; нарешті, він зрозумів: то був тільки привабливий сон — коньків і

черевиків не було. Босі ноги знову гостро шкрябали, як завжди, по нерівній підлозі, а за вікном в'їдливо мелькала на коньках Митьчина постать.

— Ти посидиш дома, а ми тобі коньок принесемо,— промовив до нього батько.

— Усе сиди та й сиди. І я піду до царя. Я не хочу дома, не хочу,— плакав Вася, звисаючи на защіпці, та батько й мати пішли.

Вася голосно й гірко плакав. Довго скорчившись сидів він біля холодних чорних дверей.

Мороз пробирався крізь дірчаві дошки, чіплявся за пальці, ліз за спину, за подрану сорочку, але хлопчик намагався не скоритися.

Сидячи так, Василь швидко змерз, підвівся і хитаючись підійшов до вікна. На ковзалці, як і вчора, весело бігав гурт панських дітей. Вони часто й старанно хукали в посинілі пучки й терли снігом руки.

Але сьогодні на вулиці було щось нове: йшли купами робітники, несли портрет царя та багато ікон, а попереду йшов здоровий у чорній рясі піп.

Вася зацікавився і швидко прохукав більшу дірочку на склі. Лід тонкими струмочками води потік на лутку, і Вася тепер вільно міг розглядати, що робилося на вулиці.

У тому гурті він одразу впізнав своїх батька та матір,— вони йшли з іншими робітниками, і всі співали якихось жалібних пісень. Пісні долітали в хату й непокоїли Васю.

Робітники заповнювали всю вулицю, і Митька мусів стати під паркан,— ковзалка була зайнята. Вася це помітив і дуже зрадів.

— Ага, буржуйчику, і тебе зігнали. Ідіть ще, йдіть.

Ще пройшов новий великий натовп робітників, і Вася аж підскочив на вікні. За ним поспішаючи бігло багато дітей.

Вася завдро подумав:

— От вони так дістануть коньки. Сами до царя побіжать. І я б побіг...— і раптом зупинився.

— Мені ж тато сказав — принесе — Але знову якийсь

неспокій промайнув йому на обличчі і викликав нові побоювання.

— А що, коли всі коньки заберуть? Вони швидше, аніж тато, прибіжать до царя. Він роздасть усе, а татові й не дістанеться.

Вася сердито позирнув на вулицю. Дітей уже не видно було, а перед вікном знову стояв на коньках Митька й зневажливо передражнював його.

Вася, розуміється, сердито одвернувся і спинив свій погляд на календарі з царем, що висів тут же на стіні. Він обережно зняв його, втішно повертів у руках і став ніжно гладити маленькими пальцями, щось тихо шепочучи:

— Маладець, от маладець... — іноді долітало звідти щире зізнання. Потому він кинув гладити, поволі почіпив календар і знову сів на вікні.

Вулицею ще пройшов натовп робітників, і за ним ще побігли діти.

— Хоч якої купи, так не вистачить. Розберуть геть усе, — злякано вимовив Вася сам до себе.

— І я піду! — І за цим Вася вже біжить до ліжка, лізе під нього, нишпорить по кутках, переривае ганчір'я, а за кілька хвилин він озброєний вибігае на вулицю.

Уздрівши його, Митя взявся в боки і став весело реготати. Але Вася не звертав уваги й поспішав за дітьми, які вже ховалися за рогом. Тоді розлютований Митька хутко взяв змерзлу грудку і з реготом, показуючи на материні опорки й свиту, що були на Василеві, жбурнув йому в спину.

Василь спинився і спогорда промовив:

— Я йду до царя. Тепер і в мене буде коньок.

Митя злісно засміявся, а Вася, як і попереду, не звернувши на нього жадної уваги, побіг наздоганяти дітей.

Він швидко біг вулицею, густа пара вирувалася клубками з його рота й хутко зникала в повітрі.

Але, нарешті, морозу досить швидко кинув докучати Василевим ногам, і він веселий наздоганяв товаришів...

Ще здалеку Вася побачив, як раптом спинилися

робітники. Він довго дивився й стежив, нічого не розуміючи. Потому до нього несподівано долетіла суха тріскотнява, а потім заляцали гострі постріли. Густа юрба похитнулася назад, а діти враз одхлинули від неї і кинулися до парку.

Вася знявся й побіг разом з ними. Ззаду чулися ще постріли і тривожні, розпачливі зойки людей.

Діти вбігли в парк, і швидко оголені морозом дерева парку густо зарябіли ними.

Вася теж умів добре лазити і живо був серед рівних йому товаришів на найвищому дереві.

Тривога невідомого й страшного залазила в його розум, а думки не йшли ніяк далі конька. Він обмірковував:

— Чи тато вже одержав коньок, чи що? Може він уже дома. Треба побігти. Сьогодні ще й покатаюся. — Але його мрії враз було порушено вигуком, що ясно долетів здолу.

— То цар звелів стріляти... Немає в нас царя...

Вася тривожно подивився на дядів, що швидко бігли через парк, і щось невідоме й нове примусило його здриґнутися. Швидко почулися ще постріли, і на деревах голосно полохливо заверещали діти.

— Диви, диви, як стріляють.

Вася швидко підняв очі. По вулиці з майдану хутко тікали робітники — жінки й чоловіки. Падали на брук, важко корчились, кричали щось, силкуючись звестися на ноги.

— О! я б йому дав, тому цареві, — гукнув хлопчик, що сидів поруч з Василем. Він міцно зціпив дрібненькі кулаки, і очі його зайнялися помстою.

Вася боязко подумав:

— А де ж мій тато? — І знову його очі вп'ялися на брук.

Ще блимнув бліди вогонь.

Над парком зірвався новий гострий вітер. Затріщали віти, захиталися злякано дерева, і діти сипнули додолу. Вася бачив, як товариш, що сидів поруч з ним, звільна випустив з рук гілля, посунувся й важко впав.

Стріляли по хлопчиках. Вася з іншими швидко скочив додолу. Тут корчилися поранені й забиті, а вгорі на вітах ще зривався олив'яний вітер, і ще долітали сухі постріли. Вася зрозумів:

— Робітників розстрілювали. Хіба ж він такий, добрий, може, — крадькома думав Вася про царя.

— Ні, це брехня, він не стрілятиме.

По вулиці бігали на конях салдати і всіх, хто не встигав утекти, вони ловили й били, тягнучи кудись через майдан.

Схилившись до паркана, Вася не знав, куди йому йти, і все думав про батьків.

* * *

Коли останній ковак сховався за рогом, Вася вийшов з парку й пішов боязко вулицею. По ній несли забитих і поранених, тяжко поранених везли на санках, несли на руках.

Злякано крадькома іноді зазирав Вася в мертві обличчя і все думав про батьків. Ще везли, несли й вели поранених. Всюди розлягався липкий стогін, прокльони й благання.

Вася хвилювався, полохливо кидався з одної вулиці на іншу, сам не знаючи, куди він прямує. У голові йому роїлися важкі думки і всі сходилися на одному: „За що їх так дуже побито! Аджеж вони не лазили на деревах, не сміялися". Так думав Вася, і, заховавши жах, він шукав вогкими од сліз очима своїх батьків. Хлопець довго ходив так, боязко дивився, як робітники й робітниці швидко озираючись переходили вулиці й хутко тікали, раптом ховаючись у двори, коли з-за рогу з'являлися салдати.

Вася знав, що його батьки

йшли теж з цими робітниками, а зараз їх немає.

— Де вони?— пнулася й усе зростала тривогою думка.

Довго ходив так шукаючи і, нарешті, стомився. Він сів на розі якоїсь невідомої йому вулиці й гірко заплакав. До нього побачивши підійшла огрядна висока пані.

— Хлопчику, чого ти плачеш?—спитала вона.

— Немає тата. Вони пішли до царя, і я пішов, а тепер їх немає...

Вася мало промовляв на її запитання і, не перестаючи схлипувати, довго мовчав і потому ще повторив:

— І я пішов, а тепер їх немає...

Пані спитала, де він живе, і, дізнавшись, що Вася заблудився, уважно розказала, куди йому йти. Він зрадів і, не чуючи під собою ніг, мерщій побіг додому.

— Ось ріг і майдан, де я зустрів хлопців. Он парк той...

І раптом щось холодне притулилося до Василевого серця. Під деревами на снігу лежали трупи дітей, і боляче корчився під парканом поранений робітник.

— Тато, мабуть, уже дома. Треба йти швидше,— і, більше не озираючись, він побіг.—Дома все розповім татові. Він не буде битися... А може він і сам бачив усе,—і Вася знову здриґнув і важко замислився.

— А може тато й коньок приніс.—Остання думка примусила Васю озирнутися,—він безнадійно шукав очима ковзалки, що була біля їхньої хати.

— Може, тато...—далі обличчя йому гірко скривилося. Він розгублено, злякано озирнувся навколо. Безсило впали закляклі від морозу руки, і хлопець тільки відчував, як в черевиках танув сніг, що насипався в дірки.

Вася знову заблудився, а мороз усе збільшувався, та й ніч була зовсім близько.

Зігнувшись він довго стояв на вулиці, не знаючи куди йти, бо навколо не було ні душі. І тільки на протилежному розі маячило дві постаті городовиків, але Вася їх побоювався... Вони були з рушницями й великі дуже.

III

Вечоріло вже.

Сонце слало холодні передвечірні поцілунки хмарам. Мороз, здається, вилазив з кожної крихти землі й міцно зозла щипався за вуха, ніс, щоки, найбільш дошкулюючи ногам. У дротах завивав пронизливий вітер, він налягав на посинілі хлопчикові стегна, влітав і вилітав у дірки його порваної штанини.

— Бр...—задрижав хлопець. — Холодно, — вимовив він голосно.

Лягала вже сіра ніч. Боязко було Васі, і, хоча й боявся, та все ж він вирішив іти на ріг, щоб розпитати поліцаїв. Вася намагався рушити з місця і йти, але ноги не йшли. Він скривився, дужче наліг на праву, а тоді потяг уже й ліву.

— Дядю, чи ви не бачили тут мого тата,—несміливо підійшов він до городовика.

Той скоса оглянув хлопчика, не відповів нічого і, не бажаючи розмовляти, закутувавсь дужче в башлик...

— Тато пішли до царя,—продовжував тремтяче хлопчик, чекаючи на відповідь.—Я не знаю, куди додому йти... Ми живемо отам...

Поліцай миттю обернувся і зозла шарпнув Васю ногою.

— Пішов геть! Цуценя!—Потім, очевидно, задовольнившсь, він швидко підняв піхву і з усього розмаху штовхнув нею хлопчика в спину.

Вася вже тікав од поліцая, і тільки тому скажений штовхан піхвою не збив його з ніг.

— Тата йому... Тут замерзнеш скоро на такому морозі, а він тата,—бурчав поліцай, оддираючи з вусів лід і дужче закутуючись у білий башлик.—До царя їм. Цар тепер не вами зайнятий,—гнівався по-

ліцай, загортаючись з очима й швидко бігаючи на холодному розі.

Вася дуже злякався, і, зовсім розгублений, він швидко, не озираючись, тікав вулицею. Скрізь було мовчазно. Лише салдати, швидко бігаючи на конях, часто перегороджували хлопчикові шлях. Тоді він кидався до паркана і притаївшись сидів, доки вони зникали з очей, потому він знову пускався бігти що є сили, думав про батьків, хвилювався.

Нарешті, Василь зовсім стомився. Серце йому швидко стукало і густо дрижали коліна, прохаючи відпочинку. І як тільки Вася трохи зігрівсь, він зараз же міг роздивитися, куди зайшов. Вася не знав сам, куда потрапив, але з того, як його погляд загорівся радістю, можна було зрозуміти, що він знайшов домівку, і що перед очима були знайомі будинки й вулиці.

— Пробігти за ріг, там ковзалка, а тут і мій дім, — подумав він.

Вася негайно рушив і тут же почав дуже старанно обмірковувати, як виправдатися перед батьками.

Йому страшно було з'являтися, але й дуже кортіло. І як вийшов за ріг, Вася злякано озирнувся— він помилився, вулиця була чужа. Віконниці чисто скрізь були позачинені, бо всі боялися стрілянини, і вже зовсім вечоріло. Надії Василеві зразу згасли. Треба було шукати дому. Він стояв, не знаючи, куди йти, і може б довго так простояв, коли б якась незнайома жінка не вказала йому дороги. Вася зрадів, дізнавшись куди йти, і хутко побіг додому. Голод і мороз та бажання побачити батьків гнали його так, що він спинився тільки тоді, як його стомлена рука упала на холодну защіпку дверей. Не відпочиваючи Вася полохливо вбіг по східцях до підвалу, рвучко одчинив двері і мерщій кинувся у кімнату.

Глянув і тяжко вразився. Підвал був порожній. У сирих від холоду

кутках лягли чорні, вечірні тіні й зустріли Васю неприємною, страшною тишею.

— Немає їх... Може, вони там лишилися,—подумав хлопчик, і з цією думкою щось тривожне притулилося до серця й владно потягло Василя на вулицю.

— Іди, шукай, вони там,—промовляли до нього тіні з чорних кутків.

Вася заплакав.

— Немає ні тата, ні коньків,—стогнав він.

Пригадав парк... тікали від куль люди... падали...

— Цар то стріляв,—ударило у вуха, мов уперше там у парку,—дядя казав, що то стріляв цар.

— А де ж мій тато? Значить, у мене тепер коньків не буде.

— Так, цар стріляв,—ще лізло в мозок.

Вася хутко схопився з місця, добіг до стіни, спинився. Похапцем зірвав календар з царем. Глянув на портрет, потім узяв його в руки й став немилосердно шматувати. Він рвав, кидав клаптями його на підлогу й щосили топтав і бив драними черевиками.

— Ось тобі, ось тобі, поганий.

Хлопчик зітер усе в порох, розігнувся і, піднявши очі, безпомічно подивився сумним поглядом навколо й важко заплакав. Почуття одинокости й беззахисности гнітило його. Він не знав, що робити, де шукати порятунку, і в сумі схилився на низьке, холодне підвіконня. І за хвилину все його маненьке тіло стало стрибати од тяжкого ридання.

Різкий гуркіт за вікнами незабаром підняв його й кинув нову крихту надії: „Може, тато й мама“,—подумав Вася. Він одразу кинувся до вікна і швидко одхилився.

Козаки гнали по вулиці робітників. Проти вікна один з робітників став сперечатися й не хотів іти. Козак звівся на сідлі й загрожуючи наставив на нього револьвера.

Вася злякано припав до вікна, чекаючи, що буде. І за кілька секунд хлопчик побачив, як з чорної ді-

рочки револьвера раптом вискочив маненький клубочок диму, і робітник захитавшись упав.

— Де ж тато?—прорвалося в голові.

Вася залишив вікно, швидко зачинив двері і по східцях вибіг на вулицю.

Сонце вже зовсім збиралося ховатися за містом, коли Вася знову дійшов до майдану та парку... Він тепер ішов шукати батьків.

Тут, як і раніше, несли поранених і звозили забитих.

Перед ними ще слалося широке поле. Далі он міст, а біля нього трупи... трупи.

Вася нагинається над кожним, розглядає їх, пізнає. Його вже кілька раз проганяли студенти, але він не слухав...

І ще довго того дня його маленька обшарпана постать тужно хилилася від одного трупа до іншого, уважно розглядаючи білі виснажені обличчя.

Але, дійшовши кількох трупів, Вася раптом злякано зігнувся. Він зробив несміливо один крок, і очі врізалися в чоловічу постать, що, розпластавши руки, лежала на снігу.

Він дужче похилився, зробив ще кілька кроків до неї і безсило сів на снігу.

— Тату! Тату, вставай! Я сам боюся,—сіпав він за холодну батьківську руку.—Тату, вставай!

Але постать не ворушилася.

— Вмер... Убили.—Думки важко билися в маленькій голові, і, не знаючи, що тепер йому діяти, Вася заплакав. Потім він ліг близько біля батька й обняв його шию рукою. (Вася обнімав його так щодня, коли батько повертався з роботи).

І довго б так пролежали син із батьком, а, може, лишилися б і назавжди, коли б хтось з поранених не почав боляче гукати.

Вася побачив, як недалеко між трупів підняла голову якась жінка. Придивившись Вася боляче здриґнув, але вже не злякався: підвівся і швидко пішов до неї.

Голова тої жінки тільки трохи затрималася зве-

деною і, безсило хилитнувшись, важко впала на сніг, а її пальці стали боляче шарпати повітря, мов силкувались когось зловити й обняти.

Вася підійшов ще ближче і, впізнавши жінку, одразу став, ніби завмер. Це була його мати.

Обличчя її було бліде, і з голови по ньому текла тонка червона смуга. Кров замерзала на обличчі й тому здавалася тонкою червоною корою.

Вася дивився якусь мить, але довго не міг триматися, обернувся й злякано побіг до батька. Він розумів уже, що батька немає, але Вася його не лякався. Батькове обличчя було спокійне, руки його тихо лежали на снігу, а мама ворушилася.

Він сів біля батька і тихо й довго дивився туди, де була мати, не одриваючи очей й не блимаючи повіками. Його погляд, здається, назавжди замер і був якимсь надприродно холодним, льодовим.

Труп матері важко здриґнув ще раз, і до Васі ледве чутно долетіли її останні благання. Вона вмирала. Він це знав, і безнадійна туга стиснула йому груди.

Стежачи за тим, як помирала мати, Василь знову схилився до батька, взяв його руку, притиснув до себе і так змовк.

Холодне сонце не кваплячись повагом осіло за будинки й поклало на них і на трупах лякливі тіні.

Але Вася того не бачив.

* * *

Далі постріли збільшилися. З вузької вулиці вибіг натовп робітників, за ними скажено гналися на конях козаки.

— Тікай, тікай!..

Вигуки й постріли розбудили й злякали Васю, а тупотіння кінських ніг враз підвело його на ноги.

— Тікай, товариш! Тікай, — кричали робітники, перестрибуючи через трупи.

Не знаючи, що йому діяти, Вася схопився на ноги й злякано озирнувся навколо. Він бачив, як на майдан

хутко вилітали козаки, наздоганяючи робітників, що тікали, як вони вимахували шаблюками й били людей. Боячись потрапити до них, Вася зірвався з місця і теж побіг з робітниками за міст.

IV

Важко здриґається вулиця. З різким стогоном падають підпилені телеграфні стовпи. Їх швидко забирають, і робітники кладуть упоперек вулиці. Вони хутко скочують бочки, несуть столи, ящики—будують барикаду.

Вася добіг до цієї барикади і в ту ж мить почав працювати. Він теж швидко бігав, котив, як і інші, діжки, носив обаполи, дошки й навіть важку червону цеглу.

Барикада швидко росла. Василя помітили робітники й вирішили одіслати додому.

— Іди, синочку, спати. Ти малий, а вже вечір,— говорив до нього літній робітник.

Вася підвівся навшпиньки й ображено заявив:

— Мені вже одинадцять років.

Високий чорнявий робітник узяв його за руку й привітно всміхнувся. Другий зацікавившись підійшов і погладив його по голові й спитав, як звати.

Вася підбадьорився, виправився і веселіючи рішуче випалив:

— Василь, а по-батькові Артемович.

— Маладець, а де твій тато?

Вася на це не сказав нічого і, тільки скривившись, показав рукою туди, відкіля зараз прибігли робітники. На очі йому навернулися непрошені зрадливі сльози.

— Цар убив?

Вася нічого не відповів, і тільки з очей почали текти важкі солоні сльози.

— Товариші, кінчай швидше роботу,—подав хтось наказа.

Робітники ще ретельніше взялися до праці. Знову важко з потроєним завзяттям заторохтіли діжки, за-

лущали телеграфні стовпи і боляче залящав розірваний дріт.

Робота кипіла.

Далеко десь почулися гострі, знайомі постріли і знову змовкли.

Падаючи з ніг, Вася не переставав підносити важкої червоної цегли. Барикада хутко росла, а на неї, мов до безпечної фортеції, підходили все нові й нові робітники. Усі бігали, нервово готувалися, і ось незабаром почулася команда:

—Готуйсь! На барикади всі!

На шлях прудко вилетів кінний загін козаків і тупо став проти робітників.

Вася пильно стежив, як вони підскочили зовсім близько, швидко позлазили з коней і враз полягали на снігу. Він напружено чекав, не зовсім розуміючи, чого їм падати на землю.

— Пліі—скомандував офіцер, і кулі пороснули на барикаду.

Тепер Вася зрозумів.

Робітники відповіли козакам пострілами, камінням, лайкою і важкою цеглою.

Вдруге вирвалася команда, і знову на барикаді лягла десятками смерть.

Робітники відповіли з більшою силою.

— На барикаду,—командує офіцер.

Козаки зриваються з місць і біжать. Сотні куль стелються на барикаді, рясно кладучи її оборонців. Ще постріли... Постріли без кінця. Каміння...

Вася швидко підносить цеглу. Він би й сам стріляв козаків та не вміє.

Ось гримнула ще сильніша сальва, і робітник, що стояв біля Васі, раптом упав. Рушниця випала йому з рук. Василь хапає її, міряється, націляє на козаків, але вона не стріляє. Він живо несе її іншому робітникові. Той кидає останньою цеглиною й бере рушницю.

— Я ось його зараз здійму,—цілить він в офіцера, але в цю ж мить куля попадає йому в голову, і він, як і перший, падає мертвий.

Роздратований ворогом, Вася кидається до рушниці.

— Я ось тобі дам,—зціпив він маленькі кулачки й пробує витягти рушницю.

Дружній постріл та цегла з потроєною силою полетіли на козаків.

Вася не бачив, як козаки посхвачувалися із землі й, підбігши до барикади, лягли зовсім близько. Він старанно вовтузився над забитим робітником, силкуючись витягти з-під його важкого тіла велику рушницю.

— Ану, бомбу їм!—командує офіцер.

Велика бомба вилітає з козацької лави й падає біля Василевих ніг у ту мить, коли він цілить в офіцера, безнадійно смикаючи за цинґель.

Страшний вибух на мить приглушив і сховав усе.

Барикада гостро затріщала й одразу запалала. Дошки й бочки із стогоном розскочилися й далеко розлетілися по брукованій вулиці.

Робітники, що лишилися живими, були беззахисними і одстрілюючись швидко тікали вулицями.

Над барикадою, заховуючи вогняні язики, піднявся важкий, сизий дим.

Козаки перескакували через барикаду й добивали тих, хто не міг тікати. На ній мужньо боролися ще одиниці, важко стогнали поранені, благали про допомогу.

За годину все стихло.

З-за будинків вирвався холодний вітер, і там, де ще хвилину тому стояла загрозлива барикада, сумно знялася вгору хмара сірого попелу...

1924

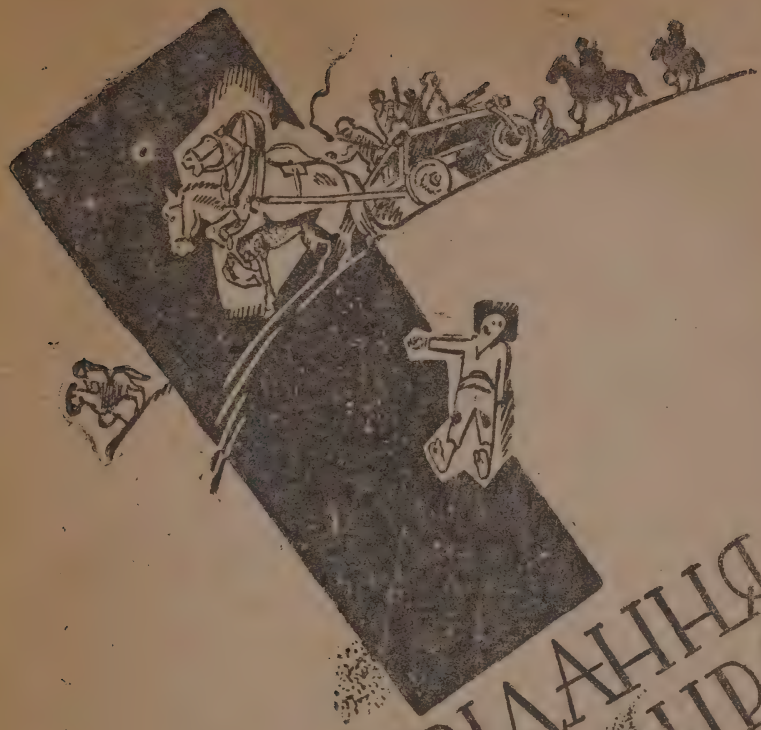

ОПОВІДАННЯ КОМАНДИРА

І. ОПОВІДАННЯ КОМАНДИРА

Завтра ми святкуємо Перше Травня. Це сьоме свято по революції і четверте з того року, коли Україну — нашу радянську батьківщину — остаточно звільнено від ворогів: чорного барона Врангеля й блідо-блакитної шляхти.

Завтра повні робітничі колони радісним потоком заллють вулиці столиці, а червоні прапори врочисто зів'ються над хвилястим морем голів і горою полинуть за місто.

Безконечно будуть іти рівними валами робітники доти, поки вщерть заповнять величезний аеродром за містом. З аеродрому назустріч бадьорим робітничим лавам з голодним ревом злетять сині сталеві птахи, і їх переможний клекіт буде вітати демонстрантів. На аеродромі, в парку, на широких вулицях — все те ж хвилясто-різнобарвне, радісне людське море!

Дзвінкий лемент дітей з великих автомобілів, мовчазно-врочисті виступи фізкультурників, що займають величезний майдан, твердий крок червоноармійців і промови з прикрашених трибун членів уряду, — все завтра об'єднається з бадьорою симфонією пропелерів і буде славити свято праці.

Ми будемо вітати тебе, сонцеясний, вільний травню!

Сьогодні я поспішаю причепурити свою маленьку кімнату, щоб не гаючись піти в місто. Сьогодні ж з Наддніпрянських степів неодмінно приїде мій друг, щоб відсвяткувати Перше Травня в столиці й побачитись зі мною. Сьогодні ж я напевне дізнаюсь про те, над чим безсило бився цілих п'ять років. Воно стосується нашого спільного товариша — маленького, білявого Івася, який зник п'ять років тому. Це трапилося за таких обставин, що вірити в те, що він

лишився живий, у мене не було жадної підстави. Але лист Андріїв (так звати мого товариша) такий загадковий і тому так схвилював мене надіями, що я вже ось три дні живу повною вірою в те, що Івась живий.

Пригадую останні наші зустрічі, розмови й останню ніч за містом, коли ми розійшлися. Івась був тоді такий маленький,—зовсім дитина ще. Я добре пам'ятаю ту ніч,—вона була першою після нашого відступу з робітничого району, коли так важко відчуваєш ще свіжу втрату. Добре пам'ятаю, як, упершись великими блакитними очима, Івась довго стежив за пожежними заграви, що здіймалися над нашим виселком, і тихо говорив нам про помсту. Він говорив зовсім спокійно, але кожне його слово було упевнене й ясне, як ще недавні вдари тисячопудового молота.

— Я вже не покину... За кожного, кого вони заб'ють, ми віддамо сотнею,—говорив тихо Івась, не зводячи очей з робітничого виселка, де лишилися його батьки і старший брат.

— Хлопці, знайдіть мені карабінку,—пригадую його вимогу, з якою не погодитися ніяк не можна було, бо звичайна гвинтівка була значно вища від нього. Пригадую ще, як на чиєсь зауваження про Івасів

зріст він швидко зняв з рушниці багнета й зозла закинув його в бур'ян. Ми тоді весело реготали, а він розгнівано зиркав то на одного, то на другого і ще настирливіше домагався карабінки. Тої ж таки ночі ми задовольнили його вимогу, і, одержавши маленьку гвинтівку, він одразу повеселів і ніби аж побільшав.

— Тепер ви мені не потрібні,—гордовито заявив він Андрієві і простяг до нього маленьку вузлувату руку.

— Я пішов до штабу, що мені тут робити,—говорив він серйозно.

Андрій тоді намагався затримати його біля нас, але Івась жваво крутнувсь і, вихопившися з його міцних рук, весело підстрибуючи, помандрував до штабу.

З того часу я Івася не бачив і, скільки не намагався, не міг знайти ніяких слідів, куди він зник. Тепер у мене єдина надія була на мого друга. Його я теж не бачив п'ять років, бо тільки кілька тижнів, як Андрій повернувся з далекого Узбекістану, де він багато працював, як командир одної з червоноармійських дивізій.

Я хвилююся й зовсім гублюся в здогадах — чому він написав мені так неясно? Може, переступивши поріг моєї кімнати, він трохи відхилить свою кремезну постать, а з-за неї з'явиться маленький Івась? Але Івась певно вже виріс? Може, увійшовши Андрій простягне до мене свої міцні руки і з веселим реготом зустріне мою розгубленість і подив?.. А, може, глухо скаже важке й знайоме — „його немає". І ця думка найбільше гнітить мене. Але геть сум! Я хочу вірити, що Івась живий, що він десь працює, як і я, як і Андрій. Але чому ж Андрій так написав? З якою метою ці штуки? Чому не написати просто й цілком ясно? Думка поборює думку, я нервую й ладен суворо клясти мого друга. І дарма, що я не бачився з ним п'ять років, дарма, що я тільки три тижні, як став вірити, що він лишився жити, що він дійсно живий,—за такі „штучки" зі мною я йому не подарую.

Але все з'ясується з його приїздом. До приходу

поїзда із степового півдня лишається ще три години, бо він приходить об одинадцятій вечора, і цей вільний час я маю кудись витратити. Праця ніяк не йде в голову,—хочеться на вулицю, хочеться заглушити чимсь тривожні думки й радіти, як і всі, зустрічаючи наше свято.

З мого маленького балькону, що його товариші назвали „орлиним гніздом" за розмір і височінь від землі на шість поверхів, видно все місто. Воно сьогодні горить мільйонами різнобарвних, рухливих вогнів і таке ясне й радісне, як буде завтрашній день! У повітрі м'яка весняна тиша, і тільки з тротуарів долітають густі кроки перехожих, а вітер такий теплий і м'який злітає на балькон і ніжно пестить мене, як материна рука задумливу голову.

Небо теж урочисто зоряне й чорно-оксамитне, як буває в нас тільки в серпні. Але воно не гнівне. Завтра велике сонце кине перший жмут проміння, і небо стане блакитним і чистим, як очі немовлятка. Назустріч ясним соняшним промінням вийде гомінкий людський потік і буде славити працю, а на шпальтах газет я прочитаю вірші поета.

II

Наблукавшись досхочу гомінкими вулицями, я взяв напрям до станції: час підходив до одинадцятої,—швидко мав прибути Андрій.

На перехресті вулиць Карла Лібкнехта та Театральної я зустрів моїх товаришів. Вони, як і я, никали ще з дня, розглядаючи святкове вбрання завжди похмурого міста, що сьогодні було ясне й радісне. І саме через це, мабуть, не хотілося кидати його і йти додому. Сьогодні хотілося без кінця довго блукати повними тротуарами і в гомінкому шумовинні людському відчути радісне завтра.

Один з моїх товаришів був високий вродливий юнак Микола,—репортер урядової газети.

Він ніколи жадної хвилини не стояв на місці: завжди гасав по установах, заводах, засіданнях чи

вокзалах, і тепер він, як і завжди, „на льоту“ щось записував, щоб завтра десь у забутому кутку газети вмістити безіменні нотатки про настрій вулиці. Тільки півроку, як переслідуваний місцевою „знаттю“ далекого прикордоння за викриття шахрайства і зловживань робітників райвиконкому,—він примушений був змінити тяжке сількорівство й організатора передплат на місцеву газету з мандрівками по двадцять кілометрів на день на державні курси журналістики.

Тепер він ретельно виконував свою роботу, будував пляни про подорож на пароплаві навколо світу, про переліт на самольоті через снігові гори Кавказу і про поїздку до Владивостоку. На вулиці він ловив кожне слово, жадний рух її не міг вислизнути від його настирливого ока й олівця. Микола ходив дуже швидко і, як більшість добрих репортерів, вимуштрованих своєю професією, усе розумів з півслова. За ці здібності ми звали його „машиною“, і йому це, здається, подобалося. Другий з товаришів був молодий белетрист, що тільки цього року дебютував маленькими й досить таки наївними оповіданнячками. Степан був повна протилежність Миколі: спокійний, він ніколи й нікуди не поспішав і ніколи не хапався.

Коли вони зустріли мене, Микола, як завжди, почав сипати десятки запитань, домагаючись на кожне ясної й зовсім недвозначної відповіді, а Степан стояв збоку, трохи похнюпившись, і тихо наспівував з „Кармен“ Тореадора.

З низки розчинених вікон другого поверху професійного клюбу комунальників до нас долітали переривчасті акорди розбитого роялю і міцні слова „Інтернаціоналу“, виспівуваного міськими ломовиками й трамвайними кондукторками.

— Ти куди ж оце, Василю,—закінчивши попередній допит, зацікавився Микола.

Я йому коротко й трохи нехотя оповів про свої наміри й пляни, і вислухавши він жваво схопив Степана за розідраний лікоть і силою поволік за собою.

— Ходім швидше,—тяг він товариша, поспішаючи за мною.

Ми швидко дійшли до автобусної зупинки і, зачекавши значну чергу, сіли у великий автобус, який ми в жарт звали „булдогом" за його англійське походження й надмірну невковирність.

Микола всю дорогу захоплено розпитував про Андрія та про Івася, а Степан похнюпившись сидів у кутку і все тягнув щось тихенько з „Кармен". Він, здається, нічого не помічав і нічим не цікавався— загорнувся в себе, радий, що Микола про нього забув.

До приходу поїзда лишалося кілька хвилин. Ми дістали з каси-автомата перонні квитки і всі пішли зустрічати Андрія. Минули кілька малолюдних платформ і пішли до п'ятої, куди прибувають поїзди з півдня України.

Микола гаряче доводив мені про перевагу доброї репортерської замітки над видуманим фейлетоном, а Степан ледве волік за нами ноги і, похнюпившись, мов побитий пес, шльопав взутими наохляп сандаліями.

На платформі ми чекаємо кілька хвилин, і Микола з професійною нетерплячкою й зацікавленістю, більше, ніж навіть я, снує по перону й усе поглядає туди, звідки має прибути поїзд.

Він неодмінно хоче на власні очі побачити мого друга, легендарного командира червонокозачого полку, товариша Андрія.

Десь із степу долетів, ледве чутний за станційним гуркотом, вигук могутнього паровика.

Ми більше оживаємо: тепер за три хвилини одинадцята,—рівно об одинадцятій на платформу з гуркотом вкотиться важкий паровик і втягне за собою низку темнозеленявих запилених у степах ваґонів.

Поїзд певно уже зовсім близько.

Ось уже з-за злому легкого мосту, що його перекинено на передмістя—Холодну гору, з'явилося двоє холодних блідаво-рожевих очей паровика, і за хвилину його важке сопіння густо оббризкує нас дрібними краплями сконденсованої пари.

Поїзд важко прогримав рейками і, розгнівано й

стомлено попихкуючи кучерями витиснутої пари, поволі зупинився. Ми стали віддалеку, щоб видно було кожні вихідні двері ваґонів, з яких, як по шабаші з заводської фіртки, виходив густий натовп пасажирів. Ми напружено стежимо за кожними дверима, і в мене починає десь глибоко залягати неприємне зневір'я.

„Може, щось раптове трапилося, і він не прийде?..“ — думаю. Але силкуюся неодмінно перемогти свій настрій гострої нетерплячки. Я пригадую Андрія: його дебелий зріст, рівний, легко зігнутий ніс і великі сірі очі, трохи припухлі губи й цілком симетричне чоло, з кругло закінченим, енергійним підборіддям.

— Немає?—хвилюється Микола.

Не зводячи очей з ваґонів, я щось відповідаю йому й помічаю, що навіть Степан, і той розбуркався. Він перестав уже насвистувати з „Кармен“ і теж стежив за ваґонами.

— Он він,—гукаю я радісно, і ми всі біжимо до ваґона № 4.

Я уважно стежу за тим, як Андрій поважом сходить східцями, і цілком переконаний, що ось із-за його спини вигляне маленька постать Івася, і тоді вони разом будуть глузувати з моєї розгублености.

— Андрію!—не витримав я. Він хутко обертається на мій трохи нервовий вигук і теж розгублено кидається до нас з вітанням.

— Який же ти,— протяг Андрій, оглядаючи мене.—Який,—вигукнув він удруге.

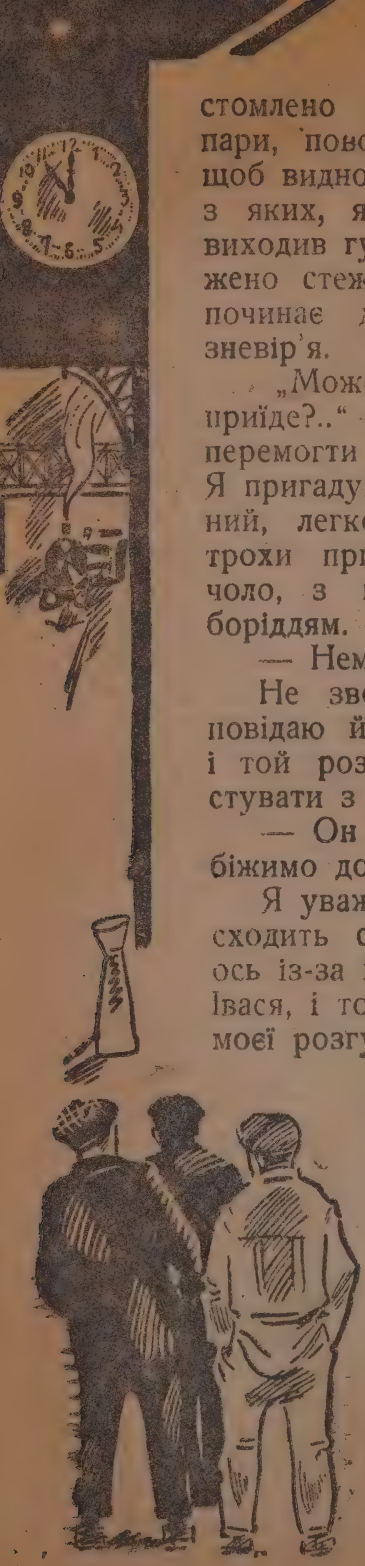

— А ти?!—одповів я йому теж трохи розгублено й нервово. І більше за силою думок і слів, що готові були одна з-поперед одної зірватися з язика, ми не могли нічого сказати.

— Ну,—протяг Андрій.

Я йому одповів тим же, і всі ми стояли якусь хвилину мовчки, не знаючи, з чого починати, і ніби для того, щоб не розгубитися в натовпі, уважно озирали один одного. Я нетерпляче чекав, що Андрій ось зворухне губами, зразу скаже мені про Івася, і вже налагодився найспокійніше прийняти найтяжчу звістку. Але Андрій мовчав. Нас обгортав людський потік і заганяв углиб платформи.

— Ходім,—допоміг нам Микола.

Ми не заперечували.

Близько тримаючись один одного, стиснуті густим натовпом, ми разом з іншими вирушили в місто.

Андрій усе обертався, мов вивчав мою надто змінену за ці роки зовнішність. З його легко присмажених гарячими південними вітрами губ не сходила тепла посмішка, і я радів. Вона обіцяла мені щось невідоме й можливо радісне.

„Так, це він, Андрій“,—думав я про товариша, якого цілих п'ять років уважав уже за покійника.—„Чудно. Може, це тільки примара?“

І я мимоволі просуваю до Андрія руку й ловлю його за міцні пальці. Андрій рідно тискає мою руку, і тепла усмішка розходиться, як ясне водяне коло.

Ми прямуємо до трамваю № 3.

III

У вагоні їхали більше мовчки. Тільки Андрій зрідка, на одну мить нахилявся до мене, щоб поспитати про щось стороннє й нецікаве, і знову повертався до якихось своїх думок.

Микола досить нахабно озирав пасажирів, а Степан сидів у кутку і незадоволено поводив очима.

Я знав, що Миколі більше навіть, ніж мені, хотілося поспитати Андрія про Івася, але, бачачи, що

я боюся цього питання й надто цікавлюся ним, він терпляче чекав.

На шостий поверх ми зійшли, розмовляючи про завтрашнє свято, плануючи наш день і, увійшовши до кімнати, одразу стихли, мов оніміли.

Почувалося: далі відкладати те, про що кожний з нас думав, не було сил, але й запитань ніхто не ставив.

Якийсь час ми всі пригнічено мовчали, і я думав про те, що всі мої сподіванки були лише чарівними мріями.

— Ну, чого ж лякатися?—забрав я слово й близько підсів до Андрія.

Він глянув на мене широкими, як два мигдалі, очима, і в них розтала тепла усмішка.

— Скажи тільки одне слово,—благаючи звернувся я до Андрія.

— Ні, одного мало. Я хочу говорити багато. Я повний думок про нього...

До нас підійшов Микола і, злігши грудьми на спинку стільця, підтримав Андрія:

— Я хочу чути про нього все...

Андрій подивився на Миколу, потім зиркнув на мене, і в його короткому погляді я відчув докір. Андрій, без сумніву, гнівався на мене за те, що я щось уже розповів про товариша.

— Я хочу розповісти про все, про все,— потвердив він мій здогад.

З нас ніхто не заперечував, бо навіть я знав про Івася не все і бачив його лише кілька разів. Андрій же працював з ним кілька років і знав його, як себе, як давно втоптану, обгорнену густим шпоришем стежку.

— Дозвольте, товариші, не думати про те, що ви тут є. Мені так легше,— попрохав Андрій.

Ми мовчали. Хіба можна було заперечувати?

Коли Андрій почав, Степан раптом устав і пішов до вікна. Я зрозумів, що йому це не сподобалося, і мені стало чомусь неприємно, але він узяв стільця, підставив до нашого гурту і похнюпившись сів просто проти Андрія.

Андрій трохи помовчав,— певно обираючи й борсаючись у думках, з чого найкраще почати, — потому він одразу переміг свої внутрішні вагання й тихим, але впевненим голосом почав розповідати.

— Василь уже знає з мого листа, що невдовзі по ліквідації білогвардійщини й очищення України від Денікіна мене відкомандировано до далекого Узбекістану, звідки, скільки я не силкувався, не міг нічого довідатися... Лише рік тому я одержав коротку відповідь від Губерніяльного Комітету Комсомола: „Вашу справу про розшук Івана Гринюка напрямили до Істпарту". Це все, що я знав протягом п'ятьох років про Івася. Розуміється, що такі відомості ніяк не могли мене задовольнити, і тому в перший же день повернення на Україну я почав розшуки. Я побував скрізь, перерив гори архівів, але ніде жадних слідів. Силкувався знайти якогось свідка, того, хто був тоді з нами разом, але їх зосталося дуже мало, ті ж, хто був, тільки даремно морщили лоба й терли скроні— пригадати вони Івася не могли.

Побігавши так тиждень, я втратив уже всякі надії на розшук і зовсім випадково потрапив на дуже цікавий документ про Івася, який підбадьорив мене, бо через нього я міг багато дізнатися й почати розшук організовано...

Про Івася ми певно забули б назавжди, коли б я зовсім несподівано в Музеї Революції не потрапив на маленьку анкету. Вона лежала між сотнею інших, що того дня були заповнені працьовитими руками робітників, і вона, як і всі, одразу перекинула мене назад за п'ять років, до далекого героїчного нашої революції. Вона повно війнула свіжими спогадами тривожних днів відходу, і в цих кривих, незграбно

виведених літерах я близько пізнав тих, кого давно вже не було між нами, хто до кінця не вагаючись став *на терези революції.*

Примітка робітника Музею до Івасевої анкети „подпись неразборчива" була правдивою. Івась ледве-ледве вмів написати своє прізвище, і цю анкету заповнював йому я, замість підпису ж на ній стояла якась невиразна карлючка. Я добре пам'ятаю, що Івась ставив її завжди, коли в конторі ми розписувалися „в получении шестнадцати рублей в месяц". Я добре пізнав свою руку, пригадав, за яких обставин вона заповнювалася, і не мало зрадів: по ній я зумію дещо взнати. Беру її з-поміж інших анкет і з якоюсь надзвичайною обережністю й повагою відкладаю на столик. Це єдиний документ, що лишився по ньому, єдине, що може вказати певну путь до його розшуку.

Андрій трохи зупинився і, хапаючись, мов боячись розірвати рівну нитку думок, продовжував:

— Ти ж знаєш, що ніхто з товаришів не знав, куди він подівся, хоч усі ми знали, що він пішов разом з загоном по боротьбі з бандитизмом. Але знати, що він пішов туди, й не знати, куди він подівся,—це ще більша мука. Може, Івась був ще тоді спійманий і хижацьки замордований бандитами,—думав я. Вони ж з реготом одрізували вуха, жартуючи вирізували язики й, розпоровши черево, заповнювали його збіжжям на знак протесту проти конфіскації куркулівського хліба... Я часто думав про цей кінець, але не міг повірити, боявся навіть уявити, щоб Івась, ця п'ятнадцятилітня дитина, теж зазнав такої страшної смерти.

Я уявляю його маленького білявого поруч зі мною біля ящиків костянтинівського скла й бочкуватих голубих цистерн бакинської нафти, яку ми разом завжди переливали у великі нафтові резервуари. Я довго стояв розгублений, глибоко поринувши в минуле, доки не одштовхнули мене від столу:

— Дайте іншим подивитися. От малохольний,— почув я не зовсім приємний епітет і мав трохи одійти.

— Дозвольте мені взяти цю анкету,—прохаю я завідателя музею.

Він здивовано позирає на мене, певно вважаючи за напівбожевільного, і категорично відмовляє:

— Ні в якому разі!

Я довго клянчу, обіцяю написати до анкети його життєпис, знайти ще нові відомості про Гринюка й неодмінно повернути.

Взявши з мене довгу розписку, він, причитуючи й застерігаючи, віддає. Я, радісний, беру анкету в руки і вже тепер вирішаю оглянути увесь музей.

Оглянувши кімнату, де я знайшов анкету, я переступаю до іншої. Мої мисли сковані спогадами про Івася. Вони ринуть назад за п'ять років, у той героїчний час нашої революції, коли жага боротьби й безумство хоробрости сповняли нас ущерть. Я підводжу трохи голову.

На стіні схилені червоні прапори. Ось зрешечений кулями прапор Н-ського полку. Під ними тисячі робітників і селян у завзятій боротьбі навчилися перемагати ворога. Під ними вмирали сотні, а на зміну йшли тисячі бадьорих і дужих. Червоний прапор, що густо зрешечений ворожими кулями—реліквія—це знаю я, але він є разом і символ героїчного й прекрасного, символ відданого. Ще ж будуть бої і ще підуть під ним, не вагаючись підуть на страту...

Яку ж неосяжну напруженість, безмежність революційного фанатизму й відданости має робітнича кляса. Я горю вороттям до минулого й тихо підходжу до схиленого прапора. Хочеться ніжно, як маленьку руку не-

мовлятка, взяти його, розірваний кулями, обвіяний вітрами кутик і тихо й довго тримати на засмаглих губах. Я знаю, він горить не одною сотнею прекрасних, померлих, і мені знову згадується дорогий, білявий Івась і багато незграбно виведених літер руками робітників.

Чиїсь кроки порушили мій молитовний настрій, загнали непрошені, зрадливі сльози.

— Фу, сором,— подумають. Але нехай думають. Мої почуття зохопило таке велике, недавнє. Мені здається, що ніби з серця по краплі тече згускла кров і зникає в далекі віки нашої історії. Нехай думають, а я радий, радий, як фанатик, що й мої краплини крови впали на терези революції. Що і я відчув нестриманий біль денікінської шрапнелі.

Але мій погляд падає в інший куток... Щось неприємно вражає серце, і мозок прорізає інша думка: ось другий кінець нашої історії.

На стіні в розпачі жовто-блакитні прапори. Від них ще свіжо дхне байраками, темними заулками, лісовою гущавиною й дідівською пліснявиною. З-за прапору звисає сивий „оселедець", а за ним—кров і смерть: єврейські погроми, смерть немовлят і сила зґвалтованих молоденьких дівчат. Ще від прапорів несе: зірваними коліями залізниць, пожежним повітрям незаможницьких хат, батрацькою кров'ю. На них же лежать іще свіжі плями молодої крови,— то кров трипільських трагедій, кров буйної життєрадісної молоді. Вона злита єдиними гаслами переможців, єдиним поривом упертої боротьби.

Мій розум мимоволі підраховує поразки й перемоги...

Я з огидою одвертався від темного кутка нашої історії і йду до зрешечених у боях прапорів. Мені хочеться тихо схилити перед ними голову і, пам'ятаючи про сміливих і прекрасних, притулитися засмаглими губами до зрешеченого кулями маленького кутика і так стояти довго, без кінця...

IV

З музею я повертаю додому. Думки про Івася лягають соняшними пасмами і стелються в минулі роки. Спогади про нього навівають гнітючий сум, а знайдена анкета жевріє надією: може, по ній я почну щасливий розшук, може, Івась десь живе й працює...

Прийшов додому, хутко витяг із теки анкету і ще раз прочитав. В око впали три цікаві пункти:

„Рік народження і скільки років. 1903 року 17 років",—стояла відповідь.

„Фізичні недостатки: Здоров"—була тверда і ясна відповідь, і там, де мав стояти підпис,—розпливлася знайома, рідна карлючка. Я уважно проглянув анкету, прочитав дату й ледве розібрав коротку резолюцію трійки. І кожна рисочка, кожна відповідь перекидає мене в минуле, з'єднує з Івасем, приносить свіжі спогади спільної праці. Трохи забутий роками милий образ білявого хлопчика яскраво підводиться перед мене, і я пригадую останній день, коли ми були з ним удвох на заводі.

Гаряче літо...

Десь хилиться степ, налитий колосом, а тут, у робітничому місті, нервовість і гостра напруженість. Біля машин та верстатів заклопотано бігають робітники, але робота сьогодні зовсім не посувається. Робітники збираються в замкнуті гуртки, і навколо чується невідома тривога. Усі ходять похмурі й задумливі: немає звичайного товариського сміху, розмов веселих, жартів. Тверда впертість налляла їх лиця й суворо стиснула великими вузлами засмажені вогнем і сонцем кулаки.

Ми з Івасем, як завжди, упоравшись з нафтою, відкривали ломками ящики скла, але якось незручно сьогодні працювати,—тремтить у руках ломик-лапа, і все сковзається з іржавих гвіздків—ніяк не вирвеш їх. Руки з напруження тискають залізо, але очі не лягають рівним поглядом на ящик, а пнуться навколо, ловлять кожний незнайомий і незвичайний рух робітників і разом з розумом уперто тікають за місто.

За містом чути важкий стогін гармат і легке рясне щебетання „Максимів".

Повз завод на позиції невпинно підходять нові сили, а відтіля привозять поранених.

Іде напружене сперечання праці й капіталу, за бетонним містом йде боротьба.

Ворог збільшує натиск. Рясно засипає шрапнелями місто й наш завод,—почувається, що наші відходять. На вулицях здіймається тривога, і тільки окремі її відгуки яскраво долітають до нас.

Незабаром починають тривожний, неспокійний стогін гудки. Ми знаємо, чого вони так гудуть,—поспішаємо. Ще на лінії, що потяглася поза заводом, стогнуть льокомотиви та на складі полохливо, мов хто її поволі ріже, верещить „кукушка".

Робітники поспішно закінчували роботу і йшли до їдальні.

Івась тоді підвів трохи голову і, злегка розігнувшись, пильно глянув на мене своїми великими очима. В них я побачив давно знайому рішучість і разом блакитно-дитячу ніжність. Я подивився на нього й одразу зрозумів:

— Ну, то ходім,—потвердив його думку.

Івась усміхнувся і, одразу покинувши ломик, став збиратися.

Зібравшись ми оглянулися навколо, наші погляди раптом зустрілися, і обоє ми зрозуміли один одного.

Мені тепер хотілося розмахнутися з усієї сили моїм ломиком і важко вдарити по тендітному склу. Двадцять п'ять великих листів бемського скла розлетиться синіми бризками, а я схоплю залізний ломик і буду немилосердно бити по інших ящиках,—Івась думав те ж саме, в чому я був цілком переконаний. А обидва ми знали: все це залишиться білим,—нам, напевне, доведеться кидати завод і все місто.

Рясний клекіт кулеметів усе збільшувався й хутко наближався. Ми швиденько, майже бігом, прямували до заводської фіртки—поспішали на вулицю. На ній спокійно переходили взад і вперед невеликі загони стомлених червоноармійців та хутко й нерво-

во перескакували на запалених конях вершники, очевидно, поспішаючи з новими відомостями.

Завод уже весь спинив роботу, і всі робітники з упертими, сірими обличчями густими колонами поспішали до їдальні. Багато з них уже було озброєних, інші ще були без зброї й заздрісно позирали на тих, хто мав її.

До заводу притягли з позиції батерію гармат і стали улаштовувати її за високим залізничим насипом, що одрізував завод від міста.

Ми зрозуміли: нашим зовсім погано, треба поспішати.

Івась обернувся глухим вухом до заводу, здоровим у той бік, звідки долітали постріли, і став уважно дослухатися.

— Чуєш, ура?

— Чую,—відповів я йому і завважив про те, що нам теж треба поспішати.

Івась, мов ображений, кинувся від мене й пішов так, що я ледве встигав за ним.

Ми швидко наближалися до великої їдальні.

Коли підходили до дверей, Івась раптом зупинився, підвів на мене свої глибокі очі й пильно подивився.

Я одразу зрозумів його думку про бажання йти на фронт і винувато якось, не глядячи на нього, посміхнувся.

Івась нахилив до мене голову й майже з благанням, але твердо промовив:

— Андрію, дивись, не видай мене,—він нервово провів щиколотками по верхній, легко висмикнутій угору, губі. Я зрозумів, про що він турбувався, бажаючи обійти кого слід і, коли на правду,—дуже вагався.

Жаль було „видати" його, але й погодитися на те, щоб ця ще зовсім дитина, до того ж глуха на одне вухо, пішла на фронт, теж було тяжко. Його п'ятнадцять років та глухість, що її він дістав від розриву паровика,—говорили цілком проти його бажання. Я вагався ще із своїми думками, коли ми увійшли до просторої їдальні.

Івась це одразу помітив і злісно, низьким голосом з легким хрипом притиснув:

— Ну, сволоч, Андрію, дивися мені,— і обличчя його було спокійне в ясній твердості, як і в усіх робітників.

— Будемо захищати. Захищати,— гуло навколо синьо-блузате море.

— Як не приймуть,— я так піду,— рішучо кинув мені, як попередження, Івась і відійшов до нового гурту.

Я став біля дверей, силкуючись охопити хоч поглядом знайомих робітників. Але цигарковий дим, що снував і злягався важкими пасмами, та рухливість робітників заваджали мені щось розглядіти.

Усе зростаючий, що заливав їдальню вщерть, робітничий гнів глушив далекі гарматні вибухи й радісно хвилював серце.

— Ці неодмінно переможуть,—думав я тоді.

Вони нервували, вимагали негайного озброєння й відправки на фронт.

— На фронт... На фронт,—розліталося по їдальні.

Біля вікна з десяток робітників старанно чистили рушниці, а інші в якомусь молитовному настрої *гострили* шпичакуваті багнети, і все це ховалося в загальному нерозгадно-бурхливому рокоті.

Але спокій добре тримають організатори; вони не хапаючись снують по всіх кутках, заохочуючи товаришів, подаючи раду й приклад бездоганного спокою.

Надворі частіше рвалася шрапнель, осипаючи дахи круглою, важкою картеччю, гармати гупали все яскравіше, а кулемети шаткували, здавалося, зовсім під самим заводом.

У густих пасмах диму підвелася спокійна постать.

— Товариші,— звернулася вона.— Ви чуєте, що над нашими головами рвуться шрапнелі, що за три кілометри дужий ворог, і що наша армія невпинно відходить?..

Промовець трохи помовчав, ніби силкуючись упіймати загальний настрій.

Робітники напружено чекали.

— Знаєте також і те, що за спиною в нас бандити, які чесно охороняють куркулівський хліб. Армія голодує...

По натовпу пролетів гливкий шепіт, і обличчя всіх стали ще суворішими.

— Не гаючись посилайте!—вирвалося кілька голосів.

Івась швидко скочив на стільця і теж захоплено гукнув:

— Ні хвилини не чекаючи, посилайте. Зараз!

Хтось ззаду зареготав, але на нього ніхто не звернув уваги.

— Для організованої вербовки буде працювати комісія...

Натовп незадоволено замахав руками:

— Ніяких комісій! Усі підемо!

— Ні, на фронт підуть тільки ті, хто здатний володіти зброєю,—ще спокійніше пояснював організатор.

— Усі ми здатні. Усі ми будемо стріляти...

— Постійте, товариші. Ми пропонуємо, щоб молодших від вісімнадцятьох років та старших за п'ятдесят комісія до армії не брала.

Натовпом знову пройшло суворе шепотіння.

Частина занепокоєно забилася, почулися образливі вигуки.

— Ми тут не будемо сидіти!

— Ми ж не кури, щоб так просто віддатися білим.

— Не погоджуємося,—гукали.

Я бачив, як Івась заздро подивився на мене, потому хутко обернувся в бік оратора й почав вигуки:

— Це несправедливо! Хто має право мене затримати? Не треба комісій!

Але перемогли організатори: „бунтівники", переконані промовцем, поступилися й швидко скорилися.

V

У їдальні стояв густий, сизий дим і невпинне напружене гудіння. Здавалося, що то розгойдані мор-

ські хвилі з ревом підкочувалися одна за одною й силкувалися зрушити широку скелю. Хвилі все збільшувалися й били об скелю, а вона важко здригувалася, обливаючись бризками й легкою білою піною. Хвилі ті приходили з моря, важко билися і з риданням і прокльонами повертали назад, тікали в безкрає море, густо запльоване на валах розгніваним шумовинням.

Робітники поспішали заповнити анкету й подати її до трійки.

Трійка працювала тут же, за широким, замащеним стравою, столом і приймаючи розподіляла людей кого куди.

З дверей невпинно й поспішаючи виходили „прийняті" й лаштувалися в спеціяльний загін.

Інші ще стояли біля широкого столу, сперечаючися з організаторами:

— Я вам казав, що дома не залишуся. Я хочу бути, як і всі, на фронті,—долетіла до мене рішуча вимога.

— Товаришу, треба комусь лишатися й тут.— Організатор говорив спокійно й міцно притискував на „тут".

— Ви куди бажаєте?—звертався він вже до іншого.

Попередній ображено відходив убік і нетерпляче чекав, доки члени трійки будуть вільніші.

— Мене на фронт,—чулася спокійна відповідь і за нею впевнені кроки до робітничого загону, що чекав кожну хвилину відправки, щоб захищати місто.

На широке подвір'я в густих осокорях швидко виходили робітники.

Над нашими головами все частіше гупали тупі розриви гарматних набоїв, та ще на складі гістерично верещала „кукушка". Ішла швидка евакуація найкоштовніших матеріялів, готувалися зірвати центральні пункти залізничої колії, що, перехрещуючися за нашим заводом, простяглася в степи на шість далеких сторін.

На подвір'ї поспішаючи вантажили щось на великі повозки і швидко вивозили за ворота.

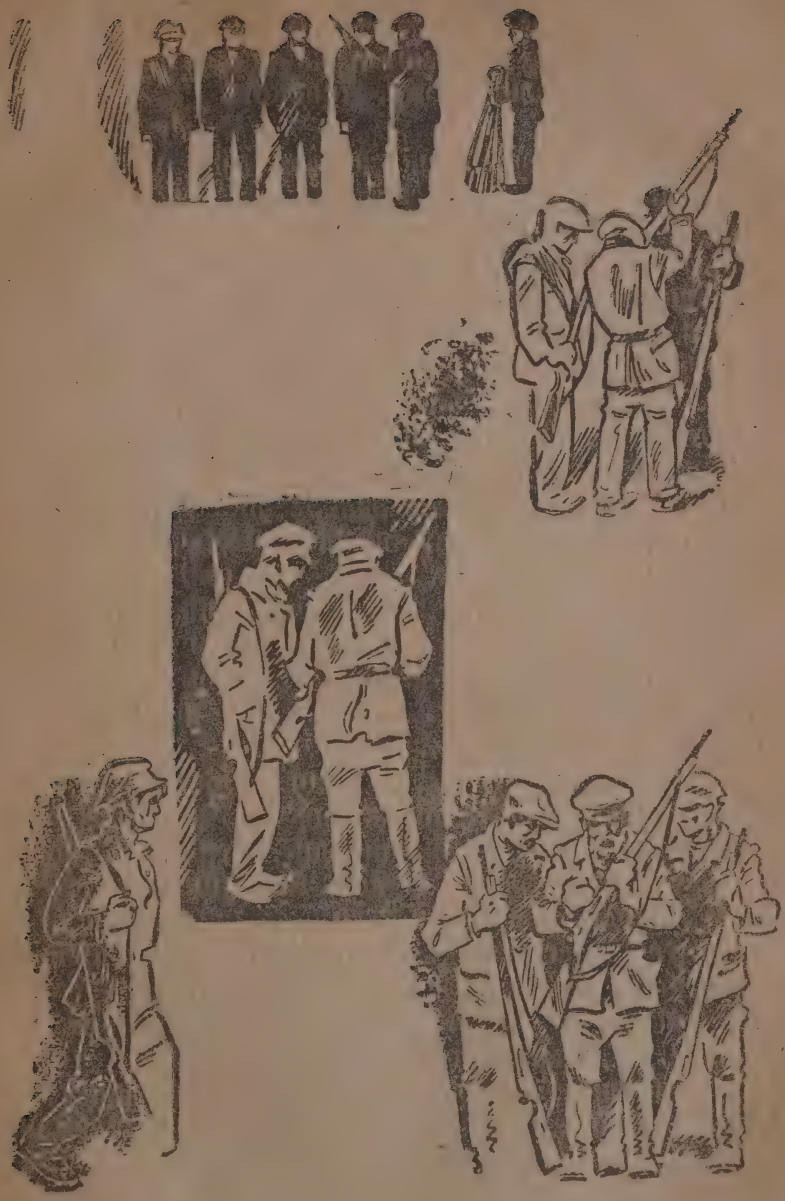

* *
*

Я подав анкету до трійки й став вичікуючи, що мені скажуть, хоч був я зовсім спокійний, бо мав вісімнадцять років за плечима, міцне тіло й гетьманське „хрещення“ в залізничому страйкові.

. . . . . .

Я оглядав товаришів, і погляд мій зупинився на маленькій постаті, що давно вже вертілася між робітників, де працювала трійка. Я почав придивлятися і хутко зрозумів: Івасеві не давали анкети й не хотіли відкомандирувати його до нашого загону. П'ятнадцять років та ніжна білявість зовсім „видавали“ його трійці. Я бачив, як він підійшов поважно до столу і з суворим обличчям простяг руку. До мене не чути було, про що він розмовляв, але було ясно: Івась вимагав дати йому анкету.

Член трійки покрутив заперечливо головою і, не зважаючи на настирливу вимогу, анкети не дав.

Івась постояв трохи, якось нервово знизав плечима й не відійшов, як інші, кому трійка відмовляла, а перехилився через стіл і миттю схопив анкету.

Один із членів трійки погрозливо посварився пальцем, але не витримав і широко всміхнувся до нього.

Івась весело кивнув головою і радий побіг до другого столу, уперто шукаючи когось очима.

Потому, певно не знайшовши потрібного, він сів до столу, дістав олівця і щось поспішаючи записував. Я чомусь особливо запам'ятав цю хвилину.

Але так Івась сидів не довго, видно, заповнення анкети йому було не легше, ніж її здобуття, і тому, коли я підійшов до столу, він швидко тикнув мені олівець і підганяючи наказав:

— Запиши, Андрію, — тикнув він мені анкету, не випускаючи її з рук. Усе його обличчя яскраво розшарілося, великі очі були ясними, а руки й постать рухалися спокійно й рівно, як упевнений такт машини.

— А там що?—показав я на заповнену графу, що її Івась ховав від мене, накриваючи великим пальцем.

Івась злегка почервонів, якось затремтів увесь і ще рішучіше, ніж був його наказ, повторив:

— Андрію, дивись, не видай мене... Вони не догадаються, — втяг мене Івась до своєї змови проти ревтрійки.

Я нічого не відповів йому і, узявши анкету з його рук, зразу ж зрозумів, у чому справа. Івась показав свій вік на два роки більше.

Я підняв запитливо очі й ладен уже був зрадити мого маленького друга: „Піду скажу трійці“,—думав я, стежачи за Івасем. Але він ніби не помічав мене і, вп'ймавши на собі мій настирливий погляд, поспішив спокійно додати:

— Записуй швидше! Чого ж ти стоїш?

Довелося скоритися його вимозі.

Ми швидко дійшли до графи, в якій потрібно було відмітити про стан здоров'я. Івась, не моргаючи оком, стежив за мною, і, коли я ткнув олівцем у цю графу, у нього з хрипом і нетерплячкою вирвалося:

— Здоровий.

Я знав, що Івась зовсім не чув на одне вухо, і писати „здоровий“ для мене було просто злочином. Відчував, що роблю його вже вдруге, але заперечити мені не вистачило сил: Івась стоїть близько біля мене, і я бачу й почуваю, як увесь він палає нетерплячкою й бажанням бути разом з іншими, почуваю, що він примусить мене зробити і цей злочин. Я завагався й кинув заповняти анкету.

Івась одразу зрозумів мої вагання. Він підійшов ще ближче, і я помітив, як у нього затремтіли руки, і в куточках ще дитячих губ заліг смертельний жах.

— Ну, вже,—хапаючись підганяв він мене, заховуючи свої хвилювання.

Цеї ж хвилини над головами гостро тріснув розрив набоя, і картеч рясно засипала вікна. Шибки з жалібним плачем полетіли додолу й захвилювали натовп. Потому над головами ще квоктали набої, але вони перелітали горою і десь рвалися у жовтих кучугурах, по той бік заводу.

Івась цупко схопив анкету і, не зважаючи на густий натовп, що стояв у їдальні, побіг до столу.

Швидко надійшла й моя черга. Я попрохав одправити мене просто на фронт, і ніхто цього не заперечував.

За кілька хвилин з одержаною тількищо рушницею я підійшов до Івася, щоб попрощатися з ним. Але він щось буркнув і хутко одвернувся. Потому не зупиняючись він знову пішов до трійки й став вичікуючи. Його певно лякала та думка, що я про нього міг сказати членові трійки, моєму старому другові.

Мені треба було збиратися...

Біля столу ще товпилася велика купа робітників, певно більше незадоволених з рішень трійки, бо на подвір'ї стояло вже понад тисячу їх, озброєних. Усі готувалися за кілька хвилин покинути завод.

Поміж тих, хто залишився біля столу, маячила й Івасева маленька постать. Глухим вухом він увесь час стояв до мене. (Я знав, чому він так ставав). Про його глухість знав тільки один член ревтрійки, і Івась нетерпляче чекав, доки той кудись одхилиться.

Робітників біля столу все меншало, вибухи гармат посилювалися, а товариш Гордій, з яким працював Івась на паровику за помічника йому, все сидів за столом і уважно розглядав анкети.

Івась помітно нервував, бо його й, справді, може „забракувати" комісія.

Робітничий загін уже лаштувався виходити на подвір'я, як хтось несподівано покликав Гордія.

Користуючися з того, Івась миттю кинувся до останніх двох членів трійки.

— Ти чого прийшов?---зустрів його анкету один з них.

Але Івась не розгубився і, мов не чуючи, мовчки подав йому анкету. Видно було, як спалахнуло його обличчя й швидко здіймалися сухотні груди. Він напружено чекав і все чомусь лівою рукою хапався за свій зовсім замащений брилик.

— Ми тебе не візьмемо... Підрости ще, синку,— відмовили йому.

Івась увесь кинувся вперед, аж підвівся навшпиньки і, не знаючи, що робити, зайшов з другого боку стола.

Я підійшов ближче. Мені було боляче за мого маленького друга, але я був цілком згодний з ними.

— Мені вісімнадцять років,—рішучо заявив Івась нахиляючись.

— Хоч і вісімнадцять, а взяти тебе ми не можемо. Малий дуже.

Івась був ладний витягтися в лозинку, зникнути кудись крізь цю забруджену підлогу, ніж слухати такі слова.

— Я буду хоч воду носити до кулемету,—нахилився він йому над саме вухо.—Я буду у розвідку ходити... Малим там краще... Мене не впіймають,— переконував Івась.

— Ні, не можемо,—трохи вагаючись одмовляли йому.

— Ну, так я так піду! Я тут не буду,—майже вигукнув Івась.

Ззаду ще напирали робітники; ворог, чути було, підступав усе ближче, і трійка мала поспішати.

— Геть, не візьмемо,—розгнівався один з трійки.

— Ні, я не піду,—затявся Івась. Він став, не рухаючись з місця й не зводячи з них очей.

— Та йди вже, осо,—вилаявся сивенький дідусь, і за цим він узяв анкету й хутко зробив помітку. Вона ще й досі така яскрава й свіжа, хоч дідусь загинув у бою з білими того ж таки тижня.

Тоді Івась радісно схопив анкету й, мов шалений, кинувся до мене.

— Анкету командирові й усе,—вигукнув він. Тепер Івась не лякався вже нічого й навіть своєї глухоти.

Пізно увечері, коли гаряче червоне сонце давно вже сіло за далекі жовтаві кучугури, ми сумно кидали завод. Ворог перестав уже бити з гармат, і наші частини, стомлені тяжкою боротьбою й дуже поріділі, мовчазно залишали рідний виселок

Навколо було все мертве. На станції й по лінії не вигукували вже льокомотиви, і на складі надовго затихла „кукушка". На терені ворога видно було кривавий плач до неба незаможницьких хат та далеке, сповнене тривогою, валування собак.

Робочі квартали й наш завод стояли важкими, темними силуетами й теж мовчали. Ніде не видно було жадної ясної крапки,—так ніби все одразу вимерло, чи провалилося й зникло, а навколо лишилася велика, синя безодня.

Ми поспішно одступали...

Одійшли вже за місто... І там за ним були останні хвилини, коли ми йшли разом з Івасем.

— Ти пам'ятаєш це, — несподівано звернувся Андрій до мене, і його голос легко здриґнув.

Я відповів йому тихо:

— Пам'ятаю.

— Я добре пам'ятаю ще й досі ту ніч, як, попрощавшись з нами, п'ять комунарів одійшли від переполовиненого ворогом робітничого загону і швидко зникли в нічній темряві. Ще пам'ятаю про мій гнітючий настрій, мені ще й досі вчувається Івасева клятьба про відплату, сторожкий шепіт листу розбудженого нами гаю і десь далеко одиноке завивання собаки.

Івась пішов, і з того часу я його більше не бачив. Пригадую, як, похилившись на рушницю, я довго дивився їм услід, у далекі обриси темного лісу, куди зникав Івась з товаришами...

Мені тоді хотілося його лишити біля себе, або на ввесь світ вигукнути:

— Не пускайте його в ліс. Він глухий. Він потаїв це перед трійкою, але я замовчав...

Невідома тривога, що з'єдналася з сумним пугуканням сича, обгорнула моє серце, та лишився ще й досі зовсім виразно той сторожкий шепіт листу, яким того вечора перемовлявся неспокійний гай...

Ще й сьогодні так яскраво стоять передо мною п'ять трохи похилих постатей комунарів, що поволі

зникали в нічній сторожкій темряві. Ще й сьогодні я чую той журний шепіт достиглих колосків жита— тихий стогін незаможницьких нив.

VI

Андрій трохи передихнув і, видно, знову завагався, як дійти невідомого нам краю.

— Ти пам'ятаєш, як розходячись ми поцілувавшись поклялися лишатися в армії доти, доки буде винищене й вигнане все панство.

Я одповів йому легким нахилом голови й помітив, що Андрій запитав про це, тільки щоб врятуватися від хвилювання, яке з кожною хвилиною, як буря, що швидко насувається, захоплювало його й руйнувало його спокійну мову.

— Потому ми відступали... Я швидко загубив зв'язок з тобою, і через два місяці мене відряджено до червоно-козачого полку, а звідти через якийсь час—в далекій Узбекістан.

Він говорив про себе похапцем, силкуючись знайти зручний хід, щоб якнайпростіше закінчити своє оповідання про Івася.

— Вам, певно, вже відомо від Василя, що, перебуваючи в Узбекістані, я намагався знайти якісь сліди по Івасеві, але всі мої домагання заходили десь у глухий закуток канцелярії, і я не міг нічого дізнатися про нього.

Андрій знову примовк. Я хотів прямо запитати його про Івасів кінець, але, випереджаючи мої наміри, він, здається, зібрав сили, зосередив усю свою увагу й зовсім тихо почав:

— Швидко з поверненням на Україну я з нашого міста мав поїхати до Одеси, щоб закінчити давно очікувані чергові справи, куди мене негайно викликали.

Це було другого дня після того, коли я знайшов Івасеву анкету й кинувся на розшуки. Тому мені було дуже неприємно відкладати твердий намір — десь знайти його і їхати на південь, але друга телеграма,

що я її дістав, владно примушувала відкласти все й виконати наказа.

Я хутко зібрався й вирушив на вокзал. Це було зовсім недавно...

Новий ваґон з виттям обнімає рвучкий передвесінній вітер, і рясно порощить по даху й у вікна дрібний, майже осінній дощик. Колеса скаженіючи товчуть на рейках, за вікном чути рясний шелест ще голих, густих дерев, що без кінця тягнуться вздовж колії, та переривчасті вигуки паротяга. То машиніст прорізує неосяжні степи, подає залізничі сиґнали.

Надворі дрібний дощ і рвучкий зі свистом вітер, а у ваґоні тихо точаться спогади про минуле. Гурток товаришів, що їдуть теж до Одеси (певно з нашого міста), веде жваві розмови.

Я прислухаюся.

... Всеукраїнська конференція комсомолу... Губерніяльний з'їзд... Всеукраїнська нарада...—Гарячаться... Сперечаються... Переконують...

Серед них мені здалася одна постать зовсім знайомою. Але то тільки на один момент. „Я, певне, помилився",—думав.—„Можливо десь зустрічав його". Але коли він говорив, мова в нього була тверда й така ясна. Мені знову щось пригадувалося далеке й ніби зовсім знайоме.

Він іноді обертав голову й уважно, ніби вивчаючи щось, позирав до мене на полицю. Я бачив, що приятель цей також губився в здогадках і думав зі мною про одно.

— Ну, де я його бачив?.. Зовсім же знайоме обличчя... Ну, де я його бачив?..

Потому він знову обертався до товаришів, а я настирливо перебирав давні, далекі й близькі зустрічі і ніяк не міг відгадати, кого я мав поруч себе.

Мої думки шуліками шугали по шляхах революції, бо моє життя—революційний вир. Я знав, що його я зустрічав не в театрі і, може, не раз. В його обличчі було щось знайоме, своє, рідне щось.

Хлопці продовжували суперечку, а я, звісивши з

полиці ноги, досить нахабно дивився в потилицю цьому незнайомому мені товаришеві.

— Так, і ззаду є щось рідне, далеке й знайоме мені.

Я нервував. З кожною хвилиною він мене все більше захоплював, я ж не міг пригадати нічого, з чого можна б було почати з ним розмову.

— Годі,—владно перервав він дискутування якогось комсомольського питання, і один з них, що сидів разом, почав оповідання з громадянської війни.

Я зрадів, швидко підвівся і, звісивши з полиці голову, уважно слухав про такі знайомі мені пригоди революційної молоді.

Розповідали по черзі, більше про особисті перипетії, і я радів, бо ж черга повинна була дійти й до того, хто мене так цікавив.

Закінчив уже другий, і черга була за ним. Я піднімаю ноги й, умостившись так, щоб моя голова з верхньої полиці звисала прямо над його головою, напружую увагу, щоб не прослухати жадного слова.

— Я можу розповісти вам про один цікавий випадок боротьби з бандитизмом,—зробив він зауваження до товаришів.

Мене це ще більше зацікавило. Але ось потяг зменшив ходу, затих, і хлопці разом підвелися за цигарками.

Я теж зліз з полиці й пішов за ними, намагаючись якомога ближче триматися гурту.

Вийшли на станцію.

Сирий, в'їдливий вітер війнув в обличчя дрібним дощем і жалібно завив у вухах.

Далека степова станція, яких у нас дуже багато. Навколо темно, тільки над дверима станційними коливався на вітрі ліхтарик та тихо пересувався в темряві з колії другий: то готували нам шлях. Ще за зламом станції зеленяво блимав семафор, і вітер, заплутавшись у проводах, цьвохкав ними, як добрим чабанським батогом.

Я зупинився на злитому дощем пероні. Сяйво від маленького ліхтаря хиталося й дрижало, полохливо блискаючи на збитому асфальті платформи і зразу ж

зникало на колії. У колеса й букси дзвінко постукував одинокий молоток, та ще з-за станції з дужими жмутами вітру вривалося собаче завивання. Я борюкався з рвучким вітром і чомусь уважно прислухався до одинокого собачого нидіння. І з третьою хвилею вітру, що сміливо вривається із степів на станцію й приносить одноманітний стогін кимсь забутої чи ображеної звірини, я раптом перекидаюся в минулі роки. Десь глибоко зароджується несмілива одинока думка, і вона раптом вибухає ясною надією. Яскраво пригадалася та ніч за містом, силюетою темний ліс і п'ять трохи схилених постатей комунарів. Так, його я бачив там.

— Це ж Володя,—відразу розвиднилося мені, і в гарячій нетерплячці я спотикаючись біжу до ваґона нумер сьомий.

Ззаду тричі прогнусявив розбитий станційний дзвоник, і паротяг, посковзнувшись на мокрих рейках, важко захріп, зашипів білою парою й поволі рушив у степи.

VII

За якусь хвилину, безмежно раді, ми сиділи з Володею й згадували минуле.

Я зразу ж пізнав його. В'їдливо-тоскне завивання собаки кинуло мої думки до лісу за містом, і я пригадав Володю, який пішов тоді разом з Івасем. До нас підсіли останні товариші, і Володя почав оповідати.

Колеса знову ритмічно танцювали на шпалах, стверджуючи його оповідання. Вони то набирали сили й суворо били об стальні рейки, то стихали зовсім, ніби прислухалися до тихої мови мого товариша.

— Ми лишили товаришів за містом і пішли в ліс, з нами був і маленький Івась,—оповідав Володя.

І в мене перед очима знову промайнуло п'ять комунарів, а серце нервово стиснулось.

— Швидко ми зв'язалися з повстанським загоном тов. Куралеха і в ту ж ніч вирушили на банду.

На світанні ми дійшли до великого лісу. Ще спало все навкруги... Тільки рожевіли на сході легкі, схожі на решетилівські смушки, хмари, та десь, ніби крадучись до шляху, цокав дядьківський віз.

Івась був увесь час бадьорий і веселий.

Банда отамана Ворона, на яку ми вирушили, кочувала в цьому повіті й заваджала нашій роботі.

Володя зупинився й уважно глянув на мене, на чомусь затримуючись, а мені хотілося, щоб він зразу ж сказав про Івася.

— Цей куркульський повіт, що мав годувати нашу голодну армію, був під захистом банди. Ні єдиного фунта збіжжя ще ніхто не вивозив з цієї куркульської „республіки". Ворон був любим гостем у кожного й почував себе тут гетьманом.

Я нетерпляче пересів проти Володі, а він, мов вибачаючись, поспішив:

— Усі бідняки втекли в ліс і були безсилі щось проти нього вдіяти. Не вистачало зброї, хліба, людей...

— Через якийсь час ми зібрали людей, дістали зброї і, хоч за спинами в нас були білі, готувалися впіймати „батька". Ворон про це знав і став дуже обережний... Треба було неймовірних утрат, щоб піймати цього вовка. Але ми порішили—впіймати,— збільшував темп свого оповідання Володя.

— Ми посилали до його ватаги наших товаришів, та з них ніхто не повертався до нас і більше не жив, а „батько" лишався цілим.

Ми побоювалися навіть, що серед нас є провокатор, і що товариші гинули тільки через це. Але швидко виявилося, що ми помилялися. Було бо зовсім не так. Усі, хто попадав до Ворона і не був йому добре відомий, відразу ж потрапляв до колодязя чи замордовувався на гілляці.

Я несподівано здриґнув з такого повідомлення, і мені стало навіть соромно.

— Ми нервували. Від бою банда ухилялася й тікала, і спіймати Ворона ставало все тяжче. Комунари сердилися й ладні були не відпочиваючи ловити

вовка, не вірили в те, що його не можна спіймати, і тут нам допоміг маленький Івась...

Стомлені біганиною за Вороном, ми пішли на останню офіру. Івась давно вже намагався влитися до отамана і цим допомогти впіймати його, і ми зрештою погодилися.

— Значить, він загинув від бандитів?—зідхнув я.

Володя нічого не сказав, тільки якась суворість лягла на його обличчя.

— Нам треба було знищити „батька". І це завдання взяв на себе Івась... Він був таким непоказним, маленьким білявим хлопчиком, і це допомогло йому пробратися до його вовчого кубла.

Отаман Ворон снував з одного кутка лісу в інший, і його ніяк не можна було знайти, саме в цьому й допоміг нам Івась. Ми дістали корів, одягли його пастушком і відправили в ліс на пасовисько. І з того часу ми щодня мали найточніші відомості про Воронів кіш...

Вони вже всі знали Івася й запропонували йому давати відомості про „червоних". Івась, розуміється, відразу згодився, і за його вказівками „батько" дійсно завжди знаходив наші сліди...

Я підсунувся ще ближче й щільно притулився до Володі. Хотілося більше чути його, сидіти ближче.

— Одної ночі Івась довідався, що „батько" лишається в лісі тільки з кількома бандитами, а решта йдуть на село за провіянтом. Він кинув у лісі свої корови і, не гаючись ні хвилини, прибіг до штабу. Було вирішено: Івась піде з „доносом" про червоних до „батька", щоб не впустити його, а загін з п'ятидесяти товаришів загнуть коло й зачинять Ворона...

— Лягла ворона ніч. Івась пішов до отаманського кубла, а ми почали збиратися на цікаві лови. Було вже коло півночі, коли нас, п'ятдесят добре озброєних товаришів, загнули півколо й стали помалу охоплять бандитське кубло. Ми чекали, щоб Івась устиг дійти до „батька", і тому не поспішали. Була тепла літня ніч, але було зовсім темно. Важкі чорні хмари

поволі сунули по небу й ось-ось збирались розридатися холодним дощем.

У деревах сердито плутався і виривався вітер... Ми тихенько посувалися вперед гущавиною. Івась не повертався—значить, він біля „батька". Потому, коли почує наше наближення, він має послужити „батькові" за розвідку.

„Пане отамане, я побіжу подивлюся",—сміявся Івась, відправляючись до Ворона. Він поклав у торбину з хлібом „бравнінг" і прохав дозволити йому неодмінно попоштувати грізного „батька". Але ми запротестували. Було б неприпустимо загубити так нашого юного Івася, а до того ж ми хотіли впіймати отамана живим...

Ми поволі просуваємося, коли раптом з боку в нас щось виразно загупало й стихло. Усі тоді напружено спинилися... Ми знали, що до „батька" було ще далеко та й гупання доносилося не з того боку... Що б це було?.. Ми стали, і кожний обережно притулився до дерева...

Крізь важкі хмари виглянув пощерблений місяць, і на прогалині ми побачили гурт лісовиків... Вони поверталися з села, навантажені „провіянтом",—ми спізнилися. У мене забилося серце. Я думав, що справу програно і ми зовсім даремно загубили Івася. Бандити йшли прямо на нас, чекати було нічого.

Я скомандував. Усі хлопці простяглися лавою і стали проти бандитів. Нас швидко помітили, і один з них гулко гримнув із „куцака".

У відповідь нервово затріщали десь три постріли, що долетіли від „батькової" схованки. „Значить, то покінчили з Івасем",—подумав я.

— Я скомандував вогонь,—нервово заговорив Володя,—і бандити пустилися врозтіч, падаючи під нашими кулями.

У стороні „батька" почулися ще постріли, і за цим все стихло.

Я здавив у долонях голову. Володя глянув на мене, і в очах у нього забігали сльози. Я вже догадувався про Івасів кінець.

— Ми вдарили ще по лісовиках і, поділившись на дві групи, погналися за ними. Я взяв з собою двадцять п'ять товаришів і бігом рушив до „батьківської" схованки. Це було не дуже далеко...

Добігаємо... Біля землянки лежить розпластана постать. Я нахиляюся, серце моє розривається: думаю про Івася, але раптом вигук:

— Ось Ворон, товариші, сюди!

Труп, що був біля мене, зворухнувся і блаюючи простогнав:

— „Води, дайте води мені"...

Я кинув його й побіг до товаришів. У землянці, розпластавши руки, лежав отаман, а біля нього валялося три бравнінґові набої. Я тоді бігом кинувся із землянки.

Поранений ще простогнав, прохав дати йому води. Йому подали, а я кинувся шукати Івася. Вибіг за землянку й отетерів.

Хмари вже позлазили з неба, і місяць освітлював його маленьку, пошматовану постать.

У мене від цих Володиних слів задзвеніло в голові, і щось раптом одірвалося і впало.

Володя замовк, і всі товариші якусь мить сиділи тихо не рухаючись.

— У руці Івась міцно здавив свій „бравнінґ",—додав Володя.

Я не міг далі дивитися, обернувся й побіг до пораненого бандита, щоб кінчити його.

Звірем кинувся до нього, але, відчувши його беззахисність, я повернув і безсило впав біля Івасевого трупа...

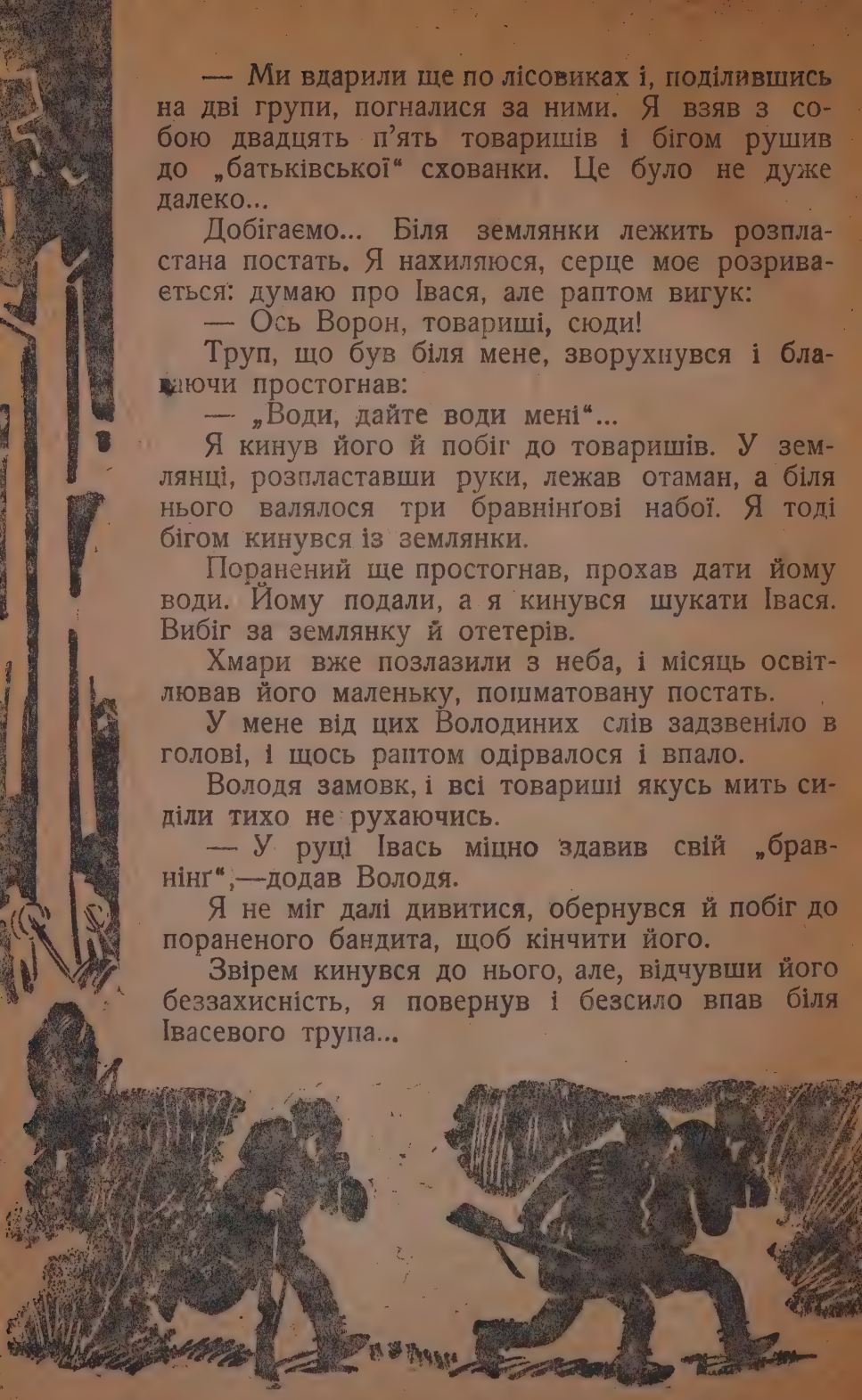

Товариші мовчали, а мені знову пригадувалося: липнева ніч за містом, далеке нудне завивання собаки і сумний шепіт спілого жита та стогін незаможницьких нив.

Світало...

Вітер перестав порощати у вікна холодним дощем, ми під'їжджали до Одеси.

Вранці Володя розказав мені подробиці Івасевої смерти, що дізналися про неї з уст пораненого бандита. Я вам її переказую:

— Коли вдарив перший вигук бандитського „куцака", Івась зрозумів, що справу програно, що наші спізнилися. Він, вихопивши з торбинки „бравнінг" і всадивши Воронові три кулі прямо в груди,—став тікати.

Бандити кинулися за ним.

Івась довго відбивався. Він уже був далеко від них і невідомо чому, одстрілюючись од двох, не помітив третього, що забігав йому з правого боку...

(Мене тоді кинуло в жар, я знав, чому бандит забігав Івасеві саме з правого боку).

— Івась поклав останнього й уже збирався бігти до нас, як дужа рука схопила його за праве плече й поволокла до землянки.

— Тут його й замордовано, бо до землянки біг мій загін, — закінчив своє оповідання Володя.

* * *

Тепер я взяв цю дорогу анкету в руки.

Милий образ Івася стає передо мною, а я дивлюся в графу, де моєю рукою виведено — „здоров".

Мені боляче до нестями, але я знаю, що ми вже перейшли *хребет контрреволюції,* спускаємося в долину комунізму...

Я ніжно тиснув до себе анкету, цей єдиний документ про Івася, тулю її до себе, і мені згадуються: ящики з костянтинівським склом, цистерни з бакінською нафтою та за містом п'ять постатей комунарів.

* * *

Андрій з напруженням, перемагаючи хвилювання, закінчив короткий переказ і тихо схилився на низьке крісло. В його великих сірих очах бреніли зовсім непрошені, зрадливі сльози. Він одвертав голову, хотів, щоб з нас ніхто не побачив цього. Але його повіки одразу затремтіли; він підвівся й хутко пішов до вікна.

Ми сиділи мовчки.

Андрій кинув вікно й довго ходив по діягоналі моєї кімнати, повагом розкидаючи важкі вдари кроків...

Я сидів і думав про те, як би пам'ять про прекрасного, відданого Івася схоронити найдовше, вирішив звернутися до Андрія.

— Я напишу про це, — глухо і, здається, так не до речі вирвалося в мене по довгій мовчанці.

Андрія, очевидно, дуже збентежила ця несподіванка.

— Я хочу, щоб надовго лишилися про нього згадки. Про десятки, сотні, тисячі маленьких невідомих Івасів.

Андрій не одповів на це нічого і довго ще ходив по діягоналі й потому, щось вирішивши, рівними кроками підійшов до мене.

— Добре, пиши, але пам'ятай, що все має бути так, як це було. Пам'ятай, що за найменшу неправдивість чи зайву прикрасу, на що дуже ласі молоді письменники, я назавжди забуду наше з тобою товаришування. Щоб так, як було, — потвердив він, знову одійшов і став насеред кімнати. Потому він трохи походив і ще завернувся до мене.

Обидва хлопці мовчки й уважно стежили за нашою розмовою.

— Пам'ятай, що коли буде щось тобою видумане, як ти кажеш, „для сюжету", і вписане до оповідання

про Івася, я тебе заб'ю, як свого ворога! — І останнє він сказав так твердо й рішучо, що мені страшно стало братися до писання, і я вже готовий був відмовитися, бож добре знав, що Андрій жадного слова не випускає марно.

Але я змовчав, бо не знав, чим можна одповісти на його вимогу.

VIII

Андрій відсвяткував зі мною Перше Травня і незабаром від'їхав у далеке прикордоння, куди його знову послано на командира окремої червоно-козацької одиниці. Я одразу взявся до оповідання і, коли починав писати, треба сказати правду, багато хвилювався: я добре знав Андрія, і так свіжо ще стояло в моїй пам'яті наше прощання.

Перед від'їздом ми сиділи в моєму „орлиному гнізді" й вели довгі розмови про минуле. І коли знову дійшли до оповідання про Івася, і як тільки я заговорив про романтику, про надлюдський героїзм, Андрій, мов опечений, хутко підвівся з крісла й мовчки став проти мене.

Він більше нічого не промовив про Івася. Тільки прощаючись Андрій скинув на голову шолом і, застібаючи вже шинелю, твердіш від попереднього додав:

— Да, да...

І за цим „да-да" я відчув його глибоку любов до Івася й рішучу вимогу до мене...

— Добре, — відповів тоді я йому. І ми розійшлися.

Тепер, переглядаючи це оповідання вдруге, не можу стерпіти, щоб не розповісти про те, що згодом, як воно було вже видруковане, я зовсім несподівано швидко одержав від Андрія величезного листа. Він був на восьмох сторінках паперу поштового, написаний дрібним почерком із рясним підкресленням головних місць. Лист був для мене надзвичайно цікавий і радісний: Андрій зазначав у ньому багато дрібних хиб, але головне для мене було таке місце:

„Я цілком задоволений, що ти виконав мою вимогу і все написав так, як це було в дійсності. Я дуже радий, що про Івася прочитають тисячі маленьких друзів, і, може, й вони, як Івась, запломеніють жаданням боротьби й дійсно докінчать те, за що загинув він.

Вітання тобі, мій любий. Хай пам'ять про маленького комунара назавжди з'єднає наше товаришування...

Живу я добре, книжечку твою передам у полкову бібліотечку.

Андрій.

Проскурів.
Вересень 1924 року.

ПІД БАШТОЮ

І. ПІД БАШТОЮ

Коли проминути головні вулиці міста й досягти великого східнього майдану, — за ним починається робітничий виселок. Над виселком піднявся ліс димарів, а за ними рівними смужками поп'ялися невеличкі будинки й раптом зникли за горою.

Над низькими будинками невпинно сунуть сиві хмари. Вони обгортають високі димарі і, одірвавшись від них, легко й не поспішаючи, зникають за низьким насупленим обрієм.

Під старим похиленим парканом стоїть Тимошка і стежить, куди зникають важкі хмари, куди зникає дим. Дивується:

„Скільки диму, а надворі й не чадно". — Він не помічає, що дахи, майдан, сніг, — все покрилося сажею.

Аж ось Тимошка щось пригадав. Він здригнув, похапливо схопився за короткі вистрьопані штанці.

„Мо, вже мама дома?" Його очі тільки на хвилинку спалахнули надією і знову згасли.

„Ні, краще підожду Андрія". — Тимошка глянув до Андрієвих воріт. Потер трохи вуха, почовгав подубленими ногами і знову став стежити за хмарами, що, одриваючись од димарів, розсипаючи мільйони сірих маленьких мушок, стрімко летіли в безвість. Вони вкривали землю, біло застилали старі сажисті дахи й рясно падали Тимошці на ноги. Тимошка стежив, як танули мушки на його посинілих литках, як вони збиралися в дрібненькі краплі води й повільно стікали, затримуючись на „сиротах". Хлопчик змерз і, переминаючись з ноги на ногу, густо дрижав.

— Хоч і змерзну, а діждуся. Хлопцям не дам (це про братів). Вони самі дістануть...

Хлопці ж були без праці. На оголошений страйк з домаганням підвищити платню підприємець відповів звільненням усіх робітників, а натомість набрав арештантів.

Щось тяжке й неприємне пробігло знову Тимошевим лицем. Він яскраво пригадав ранок, те, як учора мати кинулася до вікна, а потому схилилася до столу й довго та гірко плакала. Брати вибігли на вулицю і сердито, вперто кидали камінням... А потому до хати прибігли поліцаї. Вони дуже лаялися й забрали обох братів. Він знав, за що побили їх (щоб цегли не кидали на людей у сірому), але чому плаче мати, Тимошка ніяк не міг зрозуміти.

Прийде пізно ввечері така сувора й мовчазна... Сидить задумливо або без мети й теж мовчки никає по хаті. Тоді Тимошка, що на ніч укривається з головою братовим піджаком, непомітно одхиляє полу й дивиться на зігнуту постать матері й ніяк не зрозуміє:

„Та чого ж їй плакати?“ Коли ж мати обертається,—Тимошка хутко ховає голову, щоб вона не побачила, і завжди удає, що він спить.

Вітер схопив біля самих ніг багато снігу, потер його в холодних долонях і розгнівано жбурнув Тимошці в лице.

— Ну, й чор-р-рт,—вилаявся він затуляючись (Тимошка надто твердо вимовляв „р“).

„Чого його так довго немає?“—подумав Тимошка.

Він наїжився, струснувся і, ледве одірвавши од снігу подублі ноги, подибав у хату.

Двері зідхнули до низького підвалу й сумно змовкли.

Небо ще сіяло міріядами зірчастих мушок, вони вкривали землю, кружляли у височині, густо падали на холодні шибки, тихо шелестіли, немов добиваючись у хату, і, зустрівши тверде скло, безсило падали на підвіконня.

II

Андрійко випростався з-під піджака, підвів голову й уважно подивився на матір.

— Андрійку, вкинь, голубе, до печі вугілля.

Андрій хутко схопився, взяв совочок, набрав вугілля й кинув у круглий рот.

Червона паща пожирала чорні шматки вугілля й ненажерливо стогнала:

— Мало мені, дайте ще, мало мені,—гуготіла вона.

„Он від того одріжу... Я трошки. А, може, попрохати? А якщо вона не дасть?"—лякався Андрійко.

— Дивися ж, щоб не погасло,—сказала мати, хутко накинула чорну хустку й, кудись поспішаючи, вийшла.

Андрій миттю кинувся до столу, дрижачими руками схопив ножа, надавив окраєць, одрізав великий шматок і хапаючись загорнув його під полу.

— От я за мить і на вулиці,—вимовив він і бігом кинувся до дверей. Цієї ж хвилини двері відчинилися,—до хати верталася мати.

— Куди це ти? Не пущу!

Андрій боляче закліпав повіками і, не знаючи, що їй сказати, несподівано випалив:

— Погуляю піду... я трошки... мамо.

— Холодно. Вернись, я тебе в батькового кожуха одягну.

„Знайдуть, пропало", — хвилюючись думав Андрій. — „Знайдуть, знайдуть", — пролітало Андрієві в голові.

— Я не хочу. Мені жарко, — штучно скривився він, простуючи до дверей.—Жарко!

— Руки підніми,—розгнівалась мати.—Ну, от так, от так,—вдовольнилася вона з Андрійкової покори.

— Не хочу! Жарко мені,—знову зі штучним хлипанням тяг хлопець. Але мати не зважала на його і вже зав'язувала шарфа.

— Ну, йди!..

Андрій радісно блиснув очима і задоволений швидко вибіг на вулицю.

Від Данильченьків назустріч йому біг веселий Тимошка, а за ним підтюпцем коливав великий рудий пес.

— Є!—переможним вигуком зустрів його Андрій.— Є!—повторив він, зустрічаючи товариша.

Тимошка зупинився, ніяково почовгав ногами і, чекаючи на те, що мав сказати Андрійко, поважно довбав пальцем у носі.

— Ходім он туди. Щоб не побачили тут...

— Ого, ще й білий,—зрадів Тимошка.

— На, їж,—сказав задоволено Андрійко.

Тимошка взяв хліб і хапаючись став уплітати, голосно поплямкуючи губами.

Рудий пес тулився до його ніг, боязко лизькав їх і очима, повними благання й муки, стежив за хазяїном.

— А у вас ще є?—несміливо спитав Тимошка, пильно оглядаючи свого товариша.

— Є!

— І ввесь білий?..

— Увесь чисто... П'ять паляниць...

Тимошка заздрісно подивився на Андрійка й не сказав нічого.

— На й тобі,—зітхнув Тимошка. Він чисто зібрав крихти й віддав їх псові. Той віддано забовтав клочкуватим хвостом і чепурно червоним язиком, як мітлою, стер Тимошеву долоню.

— Ну, це вже мамі... Годі,—вирішав Тимошка, але Андріїв пильний погляд дуже непокоїв його, примушував пояснити докладніше.

— Це на завтрра,—несміливо сказав він, змінивши своє рішення, і подивився на Андрійка. І хоч той не промовив ні слова, але Тимошка, ніби виправдовуючись, додав:

— Я сам усе це з'їм... Усе чисто...

— Добрий хліб?

— Добр-р-рий,—кивнув Тимошка головою і здорово сьорбнув носом.

— Он чоловіка вбили,—сказав він помовчавши.— Не бачив?

— Де?—забігав очима Андрійко.

— Он-н,—розтяг Тимошка.—Бач, кр-ров...

— А хто?

— Поліція... Один витяг рррevольвер і стрrельнув...

Це якось покарьожило Андрія, але він не злякався.

Діти мовчки рушили й підійшли до місця, де забито робітника.

Червона пляма крови виступала крізь сніг, а він все застеляв її, ніби намагався сховати цей злочин.

— Забррали... поклали на ррядну й понесли...

— А за що його вбили?

— Його вела поліція, а він не хотів...

— І за це вбили?

Тимошка не знав, як одповісти, і тільки винувато здвигував скошеними плечима.

Помовчали.

— А я чув, як тато вчора казали...

— Що твій тато?

— Нікому не кажи,— Андрій нахилився й, хоч навколо не було нікого, став пошепки переказувати:

— Учора тато привезли дружинників... Буржуїв будуть бити... Буржуїв та козаків...

— Багато?—теж пошепки спитав Тимошка.

— Багато. Такі з ружжями та здорові. Здорові та багато. Мама тоді плакала, а тато зняв із стіни царя (тут Андрійко обережно оглянувся і ще тихше додав),— порвав і в піч укинув, і тоді вже ми всі спати полягали... Та гляди ж, нікому, бо тато дуже битиме.

— Ні, не скажу,—пошепки пообіцяв Тимошка.— Не скажу,—повторив він, запевняючи товариша.

Андрій задумливо нахилився над рожевою плямою на снігу, обережно здер пальцем тонкий сніг і з жахом одійшов.

— Па-а-лець,— дрижаче розтяг він.—Я піду додому. Я боюся тут.

— Ну, йди,— знову винувато здвигнув плечима Тимошка.

Андрійко миттю витяг свої короткі ноги й швидко зник.

Тимошка ближче підійшов до червоної латки,

стиха нахилився й перевернув блідий з синім нігтем палець. Потім він глянув на свої, потер ними, важко, мов дорослий, зідхнув і мовчки й не поспішаючи пішов додому. Дитяче обличчя набрало дорослої задумливости, а на лобі йому лягло ніби три сірі нитки.

Рудий пес біг за ним підтюпцем, віддано лизькав сині стегна, і з очима, повними благання й муки, чекав на крихти.

Тепер Тимошка сидів біля вікна, дивився туди, де лишився той (не його) палець, торкався до своїх і слухав, як тужить вітер, торсаючи старі віконниці, і в цьому тужінні відчував він якийсь знайомий плач. Може, то був плач матері, а, може, й справді то плакав вітер, бож його ніхто не пускав у хату.

III

Ніч була тривожна й довга. Андрій тихо лежав у кутку й пильно прислухався до того, як за вікном важко гупали люди, кудись поспішаючи...

„Це вже будуть царя бити... Якби й мені“,— думав він і лякався.

Здаля до кімнати ледве долітали сухі й читкі постріли. Андрій дивився, як мати тривожно ходила по хаті, як вона боязко зупинялася перед темними вікнами, поглядала на вулицю.

У хаті було якось зовсім порожньо й сумно. І тільки, як у вікна глянув сірий передранок,—повернувся батько.

— Де ти так довго був?—запитала полегшено мати.

— Не міг раніше... Треба було підготувати, злагодитися.

— Хоч би вже швидше, я так натерпілася,—і вона низько схилила голову.

— Не сумуй, ти ж не одна... не сумуй,—умовляв її батько. Потому ще батько довго й гаряче щось розповідав їй, і до Андрієвих вух долітали тверді, мов присуд, слова:

— Завтра всьому кінець... Не страшно вже. Далі ж не можна так. Натерпілися, годі.

Андрій слухав їх, розумів усе й щиро співчував батькові.

Ранком Андрійко встав раніш від усіх і вийшов за фіртку. Вулицею, він бачив, ішло багато робітників, і всі вони кудись поспішали, хапалися. Йшли гуртами, одні розмовляли, інші мовчки. Обличчя їм були сповнені суворими думками, і всі, як і Андріїв батько, несли якийсь твердий рішучий вирок.

Андрій захоплено дивився на робітників, розпитував, з одними він вітався, а з іншими погомонівши поважно прощавсь.

Робітники співали бадьорих пісень і все йшли, йшли.

Але ось наче зовсім несподівано Андрійко зірвався з місця, побіг вулицею і, піднявши руку догори, теж зачав якусь пісню.

— Андррійку!—зустрів його Тимошка.

— Ходім!..—крикнув йому у відповідь Андрій, радий, що, нарешті, дочекався товариша.

— Ладно, — відповів Тимошка згодою і зацікавлено спитав:—А куди вони йдуть?

Андрій нічого не одповів й тільки загадково всміхнувся.

— Хіба куди?—таємничо спитав Тимошка й пильно подивився на товариша.

— На забастовку,—сказав той.—Чуєш ото гудок? Батько вчора говорив...

— У-у-у, гу-гу-гу,—став тягти Андрій в тон гудкові.—На забастовку, розумієш ти?

— Ну, то ходім і ми...

— Давай прапор зробимо! Щоб, як усі,—запропонував Андрійко.

— Добре.

Андрійко миттю кинувся до хати.

— А я знайду палицю,—знайшов собі роботу Тимошка.

* * *

Вулицями ще йшли робітники, кутались од морозу, звертали в усіх напрямах, і деякі з них, зупиняючись на хвилинку, щиро підхвалювали хлопців.

Збоку часто долітало якесь тривожне лущання та іноді десь глухо гримала гармата. Але це нікого не спиняло. Не спиняло й хлопців, що захоплено бігли вулицею, тримаючись дорослих. Вони прямували в центр міста й, швидко досягнувши його, помітили щось непевне.

— Тимошко, ми заблудилися,—раптом зупинився Андрійко, загубившись знайомих робітників.

— Верррртай додому, — прогаркав той.

— Добре! Треба он туди. Туди,—показав Андрійко рукою.

Коли, плутаючись у провулках, хлопці вибігли до великого знайомого їм майдану, стрілянина зовсім стихла. Спереду від них тепер був великий міст і через нього — шлях додому. Біля мосту стояли дві лави салдатів. Вони затримували й пильно облапували всіх людей, хто переходив міст.

— Андрррійку, — заеркав Тимошка, — що вони ррроблять? Що то таке? — допитувався він.

— Трусять людей. Бачиш же, що облапують усіх.

— Грррошей шукають?

— Револьверів,—пояснив досвідченіший Андрійко. Він помовчав, спогорда подивився на товариша й з відтінком своєї переваги тихо вимовив: — Грошей... чудний ти, Тимошко!

— А чого ж їх не пускають? — допитувався зацікавлений хлопчик.

— Хто знає, — здвигнув плечима Андрійко. Може, на роботу пошлють... Щоб не бастували...

Хлопці підійшли до мосту й зупинилися... Далі дорогу було перетято відділом салдатів, а звернути кудись убік теж не можна було — спереду була річка і єдина дорога на другий бік ішла через міст.

Зупинившись і розглядаючи, як би його пройти на другий бік, хлопці почули, як з підвищення, що над мостом, розлігся гострий, неприємний сюрчок.

— Диви, який сердитий! На кого він?

Потім хлопці побачили, як з мосту хутко потягли затриманих людей і, грубо штовхаючи, погнали їх до високого сірого паркана.

Офіцер з підвищення розмахував руками й про щось сердито кричав.

Люди, що на мосту, хвилювались, дехто похапливо хрестився й швидко тікав.

За другим вигуком офіцера салдати разом підняли рушниці.

— Диви, диви,—штовхав товариша Андрійко.

— Ой, я знаю, що буде...

— Готуйсь,—ще долетіло з підвищення.

Юрба, що на мосту, полохливо забилася й рятуючись стала тікати.

— Ротою...—прорізало, мов кригою, повітря.—Цільсь,—долетіло до хлопців.

— Братці, салдатики...—почулося благання.—У нас малі діти... Братці!

— Сини ж мої, сини ж мої,—благав низенький дідусь, звертаючись до салдатів, і піднімав до неба сухі руки й лице.

— Товариші, не нас, а тих...—вирвалося кілька голосів.—Он тих, не нас...—ще безнадійно почулося.

— Не нас,—покотилося десь.

— Плі,—крикнув офіцер.

Натовп забився. Люди під сірим парканом, раптом захиталися й стали падати на коліна, на спину, хто лицем у сніг. Один із них сильно махнув руками й ухопився за холодний паркан. Але руки його оклякли, важко здриґнули й поволі сповзали. Він упав, широко розпластавшись на снігу.

Ще оскаженіліший, мов залізо об залізо, крик офіцера і ще постріли...

— Тікай,—ойкнули разом хлопці і, стиснувши руки, побігли. Але їх одразу зупинили... Тікати було теж заборонено.

Постріли стихли. На мосту стояли дві шереги салдатів і знову, мов нічого не трапилося,—перепускали перехожих на той бік мосту.

— Андрррійку, куди нам? Андрійку!—хвилювався Тимошка.

— Додому треба... на міст... бачиш,—починав гніватися Андрій.

— Боюся...

— Ми ж не забастовщики, нас пустять.—І Андрійко змовк.

До дітей підійшов дідусь. Це старий єврей; у нього великі, запечені губи й дебелий ніс. Дідусь сивий і з слабими ногами. Він пильно оглянув хлопчиків й тихо нахилився до Андрія:

— Синочку, сховай оце, бо битимуть.

Андрійко здивовано позирнув на папірець, на дідуся й на Тимошку.

— Це ж не забастовка,—виправдовувався він.— Хто ж за це битиме?—хотів певно сказати хлопець.

— Сховай, синочку, сховай,—шепотів дідусь і такими добрими старечими очима дивився на Андрійка.

До них підійшов чоловік у чорному, пильно поглянув на діда, потому на хлопців і, роззявивши рота, щодуху гаркнув:

— Я вас постріляю!

Хлопці злякано притулилися один до одного, готові заплакати.

Чоловік у чорному, не задовольнившися з цієї перевірки, змінив свій неприємний голос і зовсім ласкаво звернувся до дідуся:

— Це ваші дітки?

Дідусь захльобуючись промовив щось, заперечливо крутив дрижачою головою, з благанням подивився на чоловіка в чорному. Той витяг сюрчок, подав комусь тривожні знаки. До нього прибігли драгуни, і швидко маленький прапор перейшов од хлопців до них.

Здоровенний драгун розірвав на шматки прапор і регочучи розтоптав його ногами.

— Ти чий?

— Данильченківський,—боязко одступаючи, одповів Тимошка.

— А куди ти йдеш, де був і звідки?

Хлопці не знали, що відповідати, на яке запитання спершу, боязко оглядалися, непомітно одходили від драгунів.

— Нам додому треба, ми заблудилися, — почав Андрій.

До нього швидко прилучився Тимошка і не витримавши він заплакав.

— А-а-а!—розмахнувся менший драгун,—тобі брехати...—і враз полетів Тимошка од його важкої долоні.

Андрій злякався, зірвався з місця й почав тікати.

— А, так тобі ще й тікати!

Менший драгун ухопив його в цю мить за піджачок і, цупко тримаючи, зупинив біля себе.

Дідусь з жалем дивився на хлопців, шамотів щось товстими губами і благально здіймав до неба лице.

— Готуйся,—знову ніби залізо об залізо, крикнув офіцер і хутко побіг із мосту вниз.

— Забастовщики... Готуйся...

Драгуни, зачувши офіцерову команду, кинули хлопців і теж хутко побігли до коней...

— Он вони забастовщики...

— Пальба!—скрикнув здоровенний поліцай.

Драгуни кинули дружинників... Знялася гаряча стрілянина, галас і стогін...

—Ага!—долетіло з натовпу в такт драгунові, що упав з сідла.—Ага,—підхопили його сотні голосів.

— Так їх, так!

Але дружинники швидко відходять. Боротьба переходить у вузькі завулки і потому швидко тихне, як і зчинилася.

Хлопці поспішали додому. Вони обережно зайшли на міст, намагаючись перейти його непомітно. Салдат, що помітив їх, зупинив і суворо скомандував:

— Руки вгору!

Усі це виконують, і хто обшуканий проходить далі, кого затримують.

Хлопці боязко підійшли до салдатської шереги. Піднявши руки, вони вільно пройшли й стали, вичікуючи на дідуся, що з дрижанням ще чекав на перепустку.

Над мостом знову вже крокував офіцер, покручуючи здоровий рудий вус, і часто палив цигарки.

— Он він, той,—сказав Андрій, показуючи на офіцера.—І його треба,—і він боязко озирнувся.

— Вуса, як у нашого Рррудька хвіст,—зареготав Тимошка.

У цей час з шереги вибіг дідусь і з радости побіг до хлопців.

— Підемо з дідусем,—сказав Андрій, і вони рушили.

— Тікає,—хтось крикнув з згори.

Тоді услід вигукові з шереги вискочив здоровий салдат, догнав сивого дідуся і вдарив його багнетом.

— Ой-ой!—застогнав він, хитнувся і важко впав.

Салдат спокійно відняв багнета, вилаявся і, посварившись на хлопців,—повернув до лави.

Хлопці кинулися тікати. Бігли довго не зупиняючись мовчки.

За якийсь час вони поминули центр міста й вийшли на свою околицю.

— Ну й чорррт,—з полегшенням сказав Тимошка уздрівши свою вулицю і спокійніше озирнувшись

— Що, коли б нас не пустили через міст? Хоч зди хай, хоч ночуй там,—і Тимошка взявся за щоку.

— Дуже болить?—співчутливо спитав його Андрій.—Він тебе сильно вдарив?

— Болить,—коротко відповів той.—Ну, ми їм чорррртам, ми їм дамо,—похвалився Тимошка.

— Треба револьвери або ружжя,—важко зідхнув Андрій і чвиркнув крізь зуби тоненькою цівочкою.

Сіли і обоє змовкли. Вони сиділи так довго, і тільки іноді Андрій совав ногами—видно, боліли, та ще було чути, як Тимошка смачно сьорбав носом, проводячи по закопиленій верхній губі запацьореним рукавом.

IV

З того часу, як хлопців побили поліцаї, вони вже ні одного дня не сиділи вдома. Тільки підійде ранок—зустрінуться:

— Ходім.

— Ходім.

І цілими днями там, де йде боротьба.

— Хлопці, гайда,—велить якийсь робітник.

— Куди?—питають вони разом, готові на все.

— До тої он дзвіниці! Узнаєте, скільки драгунів і гармат.—Хлопці кидаються ватагою, але Андрій їх зупиняє:

— Я піду сам,—твердо вирішує він і намагається, щоб голос його дзвенів, як у батька.

— Ти вже ходив. Тепер мені.—Мені!—сперечається кілька.

— Ладно, йди. Тільки добре взнай і швидше повертайся! Щоб раз-раз—і там! Пойняв?—поважно питав Андрійко.

— Маладчина,—підхвалюють його робітники.—Маладчина, знаєш діло.

Андрій поважно походжає на барикаді і, поглядаючи до ворожого табору, про щось уперто думає.

— Дядю, дядю,—перериваючись репетує „спостерігач“,—драгуни їдуть...

Драгуни!..

Тоді на барикаді одразу все змовкає. Матері, що приходять сюди з дітьми, швидко зникають, тікає кудись дитячий сміх, і барикада стає грізною й недосяжною.

Драгуни з поліцією раптом вилітають із-за рогу, лящать, сиплються кулі, рясно посилає відповідь барикада.

Перші лави драгунів зупиняються, зіскакують з коней і хутко падають на вулиці. За ними друга лава, ще і ще. Потому розложисто гаркає гармата, і з більшою силою сипляться кулі.

— Одходь!—командує начальник дружини.

— Одходь!!!—віддається луною на барикаді.

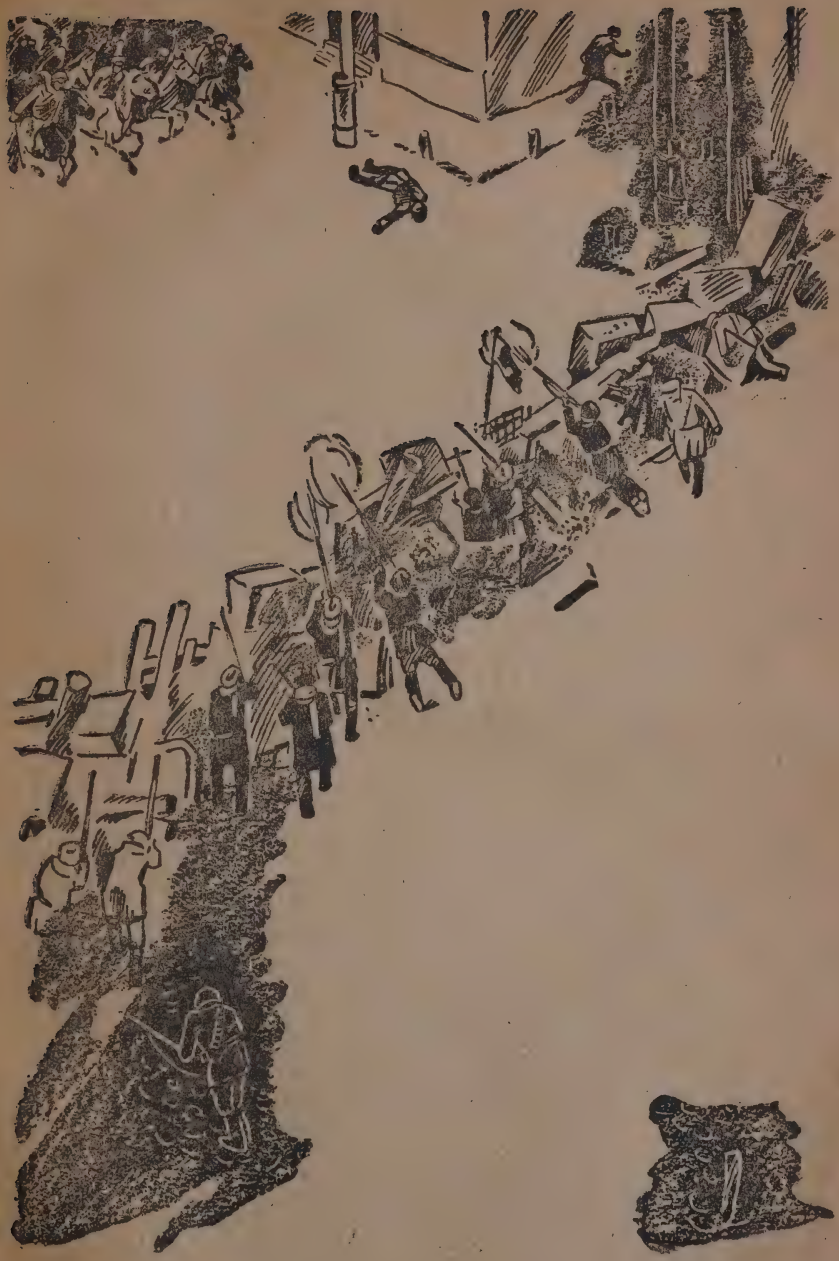

Дружинники одстрілюються й швидко одходять.

— Ящик з динамітом! Ящик забули!

Літній робітник хутко кидається назад, але барикада вже палає, через неї біжать перші драгуни.

— Динаміт!—ще гукає начальник.

Літній робітник робить ще крок і враз падає, скошений козачою кулею.

Ще боротьба, ще відхід і знову наступ.

До барикади пригнувшись біжить Тимошка.

Він обережно нахиляється, шукає чогось. Козаки спереду, козаки ззаду. Але ось він швидко знаходить, тягне важку скриньку. Спотикаючись падає, але тягне...

— Держись, товариші!.. Одбивай з вулиць! Одбивай, щоб не оточили...

— У школу,—несеться команда.

Дружинники одходять, хряпають важко залізні ворота. За огорожею падає лава і косить, косить драгунів...

— Передайте про допомогу,—гукає начальник.— Про допомогу,—вириваеться його голос.

— Вперед!

Дружина, мов вихор, вилітає з подвір'я. За воротьми ворог. Кому не вистачає зброї, той вириває прути із залізної огорожі і, піднявши їх, кидається на драгунів.

* *
*

З околиць приносять тривожні чутки: „ми оточені".

— Повстання в наших районах подавлене,—говорить стомлено робітник.—Лишилися тільки ми... Що ж далі?—тривожно запитує він.

— Не вішай носа, — бадьорять його інші: — буде якось.

— Начальник, що ти скажеш? — весело питає дружинник.

— Я що? Треба відходити... Треба, — ще подумавши, додає начальник.

— Степане, — звертається він до одного. — Іди, голубе, готуй... Єдиний вихід — залізниця. Бери з депа паротяг та кілька ваґонів.

— Для чого?

— Негайно приводь до виселка, і щоб надійні, чув? Сиґнали умовні знаєш?

— Добре, — кивнув головою суворий Степан і швидко рушив.

V

Темна ніч і пручкий з півночі вітер. Над виселком — вогонь і дим. На ближчій фабриці видно блідий вогонь та з пожежної башти, що підвелася над околицею міста, яскраві пасма: то драгуни освітлюють дорогу на залізницю. Вони якось дізналися про пляни і тепер пильно вартують, щоб не пропустити дружинників.

Навколо тривожно не по-міському валують собаки, гуде в'їдливий вітер та чути, як з важким гуркотом падають палаючі будинки.

— Сьогодні виїздимо, — чується уривок. — Сьогодні... Тут нічого вже робити.

— Ходім і ми, — промовив Андрійко.

— А не стррашно? — запитав його Тимошка.

— А чого?

— Мати там... Може, побачить, — вагався хлопчик.

— А що там ррробитимуть? — перепитує зацікавлено.

— Будуть з города йти... Розумієш? Мама плакала.. А тато пішов, паротяга приведе... Поїдуть усі... Ходім і ми...

— Ну, ходім, подивимось, та й верррнемось, — згодився Тимошка.

— Тільки щоб не побачили, ладно?

— Добре. Там усі наші хлопці. Понасуваємо шапки, от-так... — і Андрій натяг її Тимошці на самого носа.

— Не балуйся, — протяг той, — я боюся... Мені вже вчоррра попало.

— А ми під стіл. Знаєш там, у столовій?.. Ніхто не побачить, поїдемо.

— Стрррашно.

— Стррашно, стррашно,—перекривив його Андрій.

— Диви, — крикнув Тимошка, — що то таке?

— Драгуни! Стріляють падлеці...—Андрій вилаявся і якось особливо позирнув на Тимошку.

Той усміхнувся.

„Це і я, як начальник дружини“,— подумав Андрійко.

— Падлєці,— протяг він ще потихеньку й ще усміхнувся.

* * *

Вузька й довга заводська їдальня. Туди несміливо входять хлопці. Скрізь повно робітників, хвилювання, суперечки, розмови.

— А-а-а, — сюди, — гукнув до Андрія знайомий робітник, побачивши, що вони увійшли.—Та Андрійко, боячись видати Тимошку, хутко вибіг.

— Андрію! Андрію Степановичу! — жартуючи кликав, кудись поспішаючи, робітник. Але Андрійко не чув.

— Здоров! — підбігли до нього інші хлопчаки.

— Здоров!..

— Що, не пускають?

— Нє-е...

— Ідьом, — вирішив Андрій. — Під стіл, там нас не побачать...

В їдальні стояла напівтьма. На сірій стіні ледве блимала маленька лямпа, несло тяжким тютюновим димом, потом та оселедцями.

Робітники хвилювалися, і гомін їхній тихо колихався в їдальні від стіни до стіни.

Хлопці обережно пролізли й також обережно посідали під стіл. До них тривожно долітало:

— Ми оточені... Коли не одвести уваги й не перейти на залізницю,— завтра кінець.

— Да, дньом нам тікати нікуди.

— Пропадемо,—розпачливо й тривожно гув хтось.

Хлопці уважно слухали, потім хтось з них шикнув і ще хтось стримано засміявся.

— Тихше, — майже трагічно наказав Андрій.

— А, от і добре,—підвівся начальник дружини.— Сюди, сюди, Івасю.

До столу підійшов молодий робітник.

— Ну, що, як?

— Погано, дороги немає... Скрізь драгуни й поліція... Мало не попався...

— Да-а-а,—розтяг хтось.—Значить, нікуди?..

— Хлопці,—передав пошепки Андрій,—давай поміняємося одягом.

— А нащо?

— Щоб не впізнали, розумієш? Попереодягаємося, тоді можна й повилазити, тут не чути, розумієш?—перепитав Андрійко, і погодившись хлопці швидко почали переодягатися.

— Тепер ніхто не пізнає,—пошепки промовив Андрій до Тимошки.

— Добррре,—прогарчав той, і хлопці не стримавшись зареготали.

— Цить,—рішуче наказав Андрій, і всі одразу стихли.

— Так добре, цю ніч. Сигнали чув? Да, о дев'ятій годині.

— Степан на місці, готовий уже,—передав чийсь голос.

— Ну, так от.—Командир обвів присутніх очима і на хвилинку змовк.

— Треба неодмінно знищити башту. Інакше не вийдемо, а всіх нас переб'ють. У нас є динаміт. Треба її одразу ж зірвати.

— Правильно, але хто?

— Хто вже нажився на світі,—пожартував начальник дружини.—Хто хоче, товариші?

— Добре, я піду,—сказав молодий робітник.

— Ти нажився вже?—усміхнувся йому хтось.

— Ну, йди. Тільки треба одразу. Далі чекати не можна. Ні хвилинки,—наказав начальник.

Андрій не витримав і заздро виглянув.

Молодий робітник узяв невелику скриньку під полу, стиснув комусь поспішаючи руку й хутко вийшов.

— Збирайся,—передав коротко начальник.—Зібрать десятки! Після вибуху—всі негайно на залізницю!

— Вилазь, — пошепки передав своїм Андрійко.

Хлопці, додержуючись черги, потихеньку вилізли з-під столу й змішалися з робітниками.

У їдальні швидко йшла мовчазна підготова до відступу.

— Товариші, — вбіг хтось: — Івася поранено...

— Поступись, поступись! — тривожився чийсь інший голос.

У їдальню внесли молодого робітника. Усі одразу зупинилися й притихли.

Його піднесли й обережно поклали на стіл.

— На вулицях не пройти, — хрипів робітник, хапаючись за груди і віддаючи комусь скриньку.

Швидко вбіг заклопотаний начальник дружини.

— Що ж робити? — гарячився він. — Треба якось через двори, коли вулиці зайняті.

Малі хлопці колом оточили робітників.

— А вам чого? — почувся суворий вигук.

Хлопці трохи одійшли й чекаючи зацікавлені зупинилися.

— Хто знає ці двори? — спитав начальник уже спокійніше.

— Степан Мельник...

— Так він же біля паротягу. А хто ще знає?

Усі мовчали.

— Що ж робити? — ще сказав хтось важко.

— Я знаю. Я піду, — захлинаючись на слові, боязко обізвався хлопчик.

— Що ти знаєш?

— Знаю дорогу до башти. Я піду. Іти через криву вуличку, поза рогом, там нікого немає, а потім у дірку, що в паркані, тоді аж через Хведьковичківське подвір'я, і тоді вже башта. Я зроблю, — благаючи закінчив він.

— Я зроблю. Я зроблю, — повторював хлопчик, чекаючи на відповідь.

— А ти не боїшся? — спитав його суворий начальник.

— Ні, — сказав твердо хлопчик і випрямився.

— Ну, добре. Ось скринька. Гніт запалимо тут.

За десять хвилин скриньку треба поставити на місце, куди скажу.

— Під східцями, чи знадвору? — спитав уважно хлопчик.

— Під східцями, обов'язково під східцями, під саму стіну, — пояснив начальник дружини і витяг сірника.

— Дивись,—запалив він.—Коли ти за десять хвилин... Ти знаєш, скільки це?

— Знаю.

— Так от. Коли ти за десять хвилин не добіжиш, кидай та тікай, бо вб'є.

— Н-є-є-є, не вб'є. Я поставлю.

— От і добре. Біжи ж та швидше.

Хлопчик кинув переможно очима на товаришів і, схопивши скриньку, щосили побіг.

Товариші заздро подивилися йому вслід і почали про щось суперечку.

— Андрію, ти чого тут ходиш?—гукнув до хлопців робітник.—Додому, спати пора!

Хлопці, мов сполохані горобці, кинулись до дверей.

— Куди ви?—зустрів їх Тимошка.—А я драгунів виглядав... Там така сила.—Хлопці не слухали його й налякані тікали з їдальні.

— Андрійку, Андрію Степановичу!—гукав наближаючись робітник.

Діти злякано розбігалися, і ніхто не зупинявся на заклик.

— А де ж Андррійко? — розгублено запитав Тимошка.

— Та он він, он, хіба ж ти не бачиш? Побігло кляте,—усміхнувся до його той робітник.—Піди поклич його.

Тимошка був слухняний і миттю побіг, щоб покликати Андрійка.

VI

Хлопчик із скринькою добіг до сусідньої вулиці, миттю переліз паркан і став прислухатися. Переконавшись, що навколо не було нікого, він швидко рушив, пробіг ще один двір і раптом зупинився.

За парканом щось рясно загупало. Хлопчик прихилився й швидко в щілину паркана побачив багато драгунів. Він стежив за ними й нетерпляче боязко чекав, доки вони сховаються, бо ґніт горів, підходив уже до скриньки, і хлопчик хвилювався.

— От чорти,—непокоївся він. Боязко поглядав на ґніт, що швидко тлів і лагодився сховатися вже до скриньки. Його лишалося тільки на дві-три хвилини, а вони все їхали й їхали.

— Дотліє... Треба тікати... А може ще? Ще трохи, ще вистачить.—І, коли за рогом сховалася остання лава драгунів, хлопчик зірвався з місця і спотикаючись побіг через вулицю, знову через паркан і знову на вулицю.

— Але ось уже і башта,—радіє він.

З неї далеко послалися широкі світлі снопи, але ґніт уже зовсім дотлівае. Він уже ось заховався в скриньці і може в цю мить вибухнути.

Хлопчик хвилюється, поспішає.

„Не добіжу“,—боязко думає він, силкуючись пролізти крізь останній до башти паркан.—„Не добіжу“,—б'ється неспокійна думка.

„Ага, ось і вона“.

Але перед самою баштою з'являється два драгуни.

Притиснувшись до паркана, хлопчик враз зупиняється. Драгуни підходять до башти й теж зупиняються. Серце йому часто й дуже стукає. Хлопчик чекає й нетерпляче поглядає то на скриньку, то на драгунів.

„Не встигну. Що ж робити?“ Але, на щастя драгуни досить швидко рушають з місця й ще швидше ховаються у дверях башти.

Хлопчик біжить що є духу, і в одну мить залазить під широкі дерев'яні східці.

По східцях гупає, важко піднімаючись чи сходячи униз, якийсь певне дуже м'ясистий драгун. Східці здриґаються й голосно поскрипують.

„Готово... Тепер тікати“,—радіє хлопець. Він нахиляється, щоб перевірити ще раз і швидко біжить до дверей.

Але в цю ж мить з-під східців зривається страшний вибух.

Здриґнулася й важко застогнала земля. Башта легко похитнулася, похилилася на один бік і тяжко зі стогоном упала. В небо одразу злетіло веселе вогнище й весело заскакали жовтуваті пасма ненажерливого вогню.

На вулицях знялися тривожні постріли, свистки.

Дим з башти легко здіймається й летить у безвість. Башта палає, ніби благословляє робітничу дружину на відступ.

Здаля до башти долітає ледве чутний стогін паротягу та з околиць — одинокі постріли.

* * *

— Готово! Рушай,—чується в лавах.

Усі мовчки кидають фабрику і йдуть у ніч. Навколо темно, тільки там, де була башта, здриґається важко загравне небо. Заграви спадають на будинки, скакають у провулок, і од них колишуться величезні, рухливі тіні робітничого гурту.

Робітники мовчать, тільки тужно подає паровозні сиґнали Степан Мельник, мов кличе сиреною:

„Товариші, сюди, товариші, сюди".

Усі поспішають. Хутко й мовчазно минають робітничий виселок, миттю, без слів і вагань перелазять глибокий рів і швидше на колію.

* * *

— Ну, де він? Андрійку, Андрійку, — плачучи бігає Тимошка.

Він уже обходив усі вулички, шукав на фабриці, в їдальні, але його ніде не було.

Нема тут нікого: ні товаришів, ні Андрія, і тільки похапливо кидають фабрику останні одинокі робітники й швидко зникають десь у темряві.

— Я піду! Андрійко з вами?—кинувся до одного з них Тимошка.—Я піду,—повторив він ще настирливіше.

— Це хто? Андрій Степанович?—запитав робітник.—Андрійко? Кого ти шукаєш?

— Андрій, еге,—схлипнув Тимошка.—Андрійко.

— Та я ж тобі казав, що він додому побіг. Хіба ти не знайшов його? Я сам бачив. Бачив, кажу тобі. Не віриш?.. Ну, геть звідци!

— Немає, я питав...

— Значить, він побіг з хлопцями, вертайся додому та живо мені. Чого тобі тут? Швидше!

— Я не хочу. Я піду з вами,—уперто заявив Тимошка.—Де ви діли Андрійка?—мало не плакав хлопець.—Я піду.

— Не можна, ми швидко повернемось. Іди! Додому, додому,—завертав хлопця робітник.

І, ковтаючи сльози, Тимошка пішов додому.

„Десь же та знайду його“,—вирішив він, важко схлипуючи.—„Десь та знайду“,—думало собі хлоп'я, вештаючись одинокою поставою на глухій вулиці, шукаючи шляху до своєї хати.

VII

На колії стоїть одсапуючись могутній стальний кінь. Він уже не стогне і тільки часто, незадоволено сопе, викидаючи навколо себе білі хмари.

Мовчазні робітники підійшли до колії і швидко наповнили порожні, спеціяльно приготовлені ваґони.

Паротяг почув це, гордо стріпнувся й миттю випростав свої міцні, круглі ноги.

— Рушили,—сказав Степан Мельник начальникові дружини, що стояв з ним поруч.—Далі, як і куди,—будеш говорити,—кинув машиніст і нахилився до своєї машини.

— Тепер гони, що є сили,—коротко відповів той.—Щоб не наздогнали...

— Ладно.—І машиніст наліг на простір.

Ніч. Навколо дзвінке морозне повітря й у височині пухкі зорі.

У вагонах мовчазно. Мовчить усе й навколо, і тільки швидко, мов блискавиці, летять назад полустанки й станції та невтомно б'ють колеса об стальні рейки, витримуючи шалений такт.

Стомлені всі, позлягали в кутках, дрімають, і тільки не спить один, не спить машиніст, не спить Степан Мельник. Він часто й напружено позирає вперед. А там тільки темна ніч та за кільки кроків рейками мчить, наче намагаючись обігнати паротяга, невеличке сяйво.

— На Рогачівці спиниться...—долітає до Степана розпорядження.

— Добре,—відповідає Степан. Він міцніше стискує ручку, і тоді ще швидше починають одбивати колеса стальний такт, ще впертіше впивається Степан очима в чорну далину й ще швидше зникають, не встигши навіть з'явитися, станції і полустанки.

Ось і Рогачівка. Паротяг поволі зменшив велетенські кроки, поповз до станції, важко задихав і зупинився.

На плятформі їх вже, видимо, чекали робітники. Вони юрбою біжать до паротягу, хвилюються, гукають.

— Товариші, далі їхати не можна,—чуються їхні тривожні слова.—Біля Степової розібрано колію... Там драгуни... На вас засада...

— Драгуни там?.. Як?—питає начальник.

— Так, вони були раніше там. Про вас уже знають... Засада,—передає хтось пошепки.—Засада,—повторює одразу кілька чоловік.

— Що ж робити?—запитує Степан, і по короткій нараді командир подає:

— Назад!

Рушили. І знову могутні ноги б'ють об стальні рейки, і знову впертий погляд машиніста прорізує темну ніч.

Мелькають вогні станцій і полустанків, мчить поїзд, і твердо стоїть машиніст.

— Зупинімось!—попереджуючи кричить машиніст.

Паротяг тривожно здриґується і враз стає, мов натикається на гору землі.

— Там он на колії якісь люди,—відповідає Мельник на неподане запитання начальника, пояснюючи йому, з якої причини він зупинив паротяг.

— Драгуни,—гукає хтось.—Драгуни!

— Назад!—дає хід машиніст.

Раптом з колії ляснула сальва. Кулі пороснули об паротяг і з плачем розлетілися. Ще сальва, але паротяг уже далеко.

Кулі прорізують повітря, намагаються, певно, наздогнати і десь безсило умирають у молодому ліску, за станцією.

— Що ж далі?—запитує Степан.

— Треба одтягати їхню увагу. Нас висадиш у лісі. Пішки доберемося до виселку. Хто лишиться тут, кому доведеться в інші місця. Ще далеко до Липівки?

— Ні, треба проїхати трохи вперед. Це близько біля Рогачівки,—відповідає Степан Мельник.

— Погано, але висадитися тут — це зовсім безглуздя. Треба вперед. Швидше, товаришу!

Машиніст прибавляє ходи, і паротяг могутньо сіпає вперед.

Знову з'являються й швидко тануть станційні вогні, знову з реготом стогнуть рейки та сопе паротяг, турбуючись, щоб не зрадити своїх незвичайних пасажирів.

Ось уже минули Рогачівку.

Тихо од'їхали ще трохи й стали.

— За мною!—командує начальник.—Ніхто не лишайся! Тихше, тихше!—долітає його турботливий голос.

Степан знає, що недалеко ворог. Він знає це і чомусь ховається від очей начальникових.

„Пустити паротяга на них, це ще не врятує“,— обмірковує він.—„Швидко дізнаються. Наші не встигнуть одійти, їх переловлять. Ні, я лишаюся тут. Я їх

маю затримати, а тоді врятуюся, чи ні...“— ухвалює машиніст і стає так, щоб лишитися зовсім на паровику, щоб ніхто не помітив.

Товариші виходять із ваґонів і хутко зникають. На колії в темній далині з'являються густі тіні, і потому раптом розлягається пущена звідти нова гостра сальва. Але з лісу на неї не відповідають,—поспішають одійти, мовчать.

Степан міцно дає хід, і паротяг осатаніло несеться до виселку.

Драгуни радіють: застукали—тепер наші.

І знову вогні станцій і полустанків, знову розгнівване сопіння паротягу й стогін рейок. Але раптом його зустрічає нова сальва...

„Та тепер вже не страшно... Товариші далеко“,— думає машиніст.—„Але треба ще“. Ще намагається рушити Мельник. Його владна рука дає хід, але спереду за кілька десятків кроків розірвано колію, і паротяг, простягшись, щоб йти,—громохко зіскакує з рейок. Могутніми ногами розриває він землю, розгнівано сопе, зарившись колесами, і за кілька хвилин згубивши сили, змовкає.

Степана вмить хапають дужі драгуни, тягнуть з паротягу і зв'язавши кидають на землю.

— Де забастовщики? Де?—сікаються до нього, та машиніст мовчить.

— Де вони?—допитуються драгуни.

Але машиніст мовчить, спокійно оглядаючи цих оскаженілих людей.

— Розстрілять!—смачно вимовляє один і пильно дивиться Степанові в очі.

А Степан усе мовчить, і очі його спокійні й тихі, як і цей зимовий передранок.

— Плі!—чується команда, і мовчки, як жевріє на сході зоря, падає машиніст на білому снігу. Його уста скривилися в гірку усмішку, і руки болісно обвили тонку березку. Може, він думав, що це рука маленького Андрія, а, може, вона здалася йому просто ручкою від паротягу.

VIII

Другого ранку Тимошку розбудили рано. Він лупнув очима й здивовано, не розуміючи, чогось запитав:

— Га, чого?

— Андрія у вас немає?—питали його.

— Андрррійка?—протяг сонно Тимошка.—Я піду пошукаю. Він, мабуть, у Сашка. Учорра побіг з ними. Дрррагуни стріляли, і він не прррийшов додому. Я піду знайду його.—І за кілька хвилин він уже був на вулиці.

Там всюди стояли озброєні драгуни. Горіли поодинокі будинки, бігали жандарі й салдати, але стрілянини не було.

Озираючись навколо, Тимошка швидко дійшов до Сашка. Але ні його, ні Андрія він там не знайшов.

— Мабуть, гуляє десь,—відповіла мати.—Вони недалеко пішли.—Недавнечко були тут.

„От чорррти“,—сердився Тимошка, вертаючись додому.

„Ага, піду. Піду подивлюся“,—і він швидко завернув у знайомий, де стояла башта, завулок.

— От так да,—захоплено вигукнув Тимошка, уздрівши дощенту зруйновану башту.

— О-о-о, он і хлопці!—і він тюпака рушив до них.

На нього скоса дивився вартовий.

— Тікай,—тупнув ногою.

Хлопці розбіглися по майдану й стали дивитися здаля.

— Де Андрійко та Сашко?—перевіривши поглядом всіх, спитав Тимошка.

— Хто зна,—здвигнуло плечима кілька хлопців.

— Пішли додому,—одповів один.

— Ну, хлопак, і шаррф загубив,—побачив Тимошка Андріїв шарфик.

— Це я знайшов.

— Та брре, це Андріїв. Дай я однесу йому.

Він взяв шарф і хутко побіг.

— Віддай, то я знайшов,—плакав той. Але Тимошка не чув.

— Ховається. Ну, ось я тобі докажу.

Тимошка перебіг двір. Вирішивши дошкулити Андрійкові, він витяг із кишені його шарф і побіг прямо до Мельників.

— Тьотю, де Андррійко?—запитав він.

— Немає,—відповіла тривожно мати. — Він ще з учора не повернувся. Я вишукала скрізь і ніде не знайшла.

Тимошка не вірив, заглядав у всі закутки (часто жартуючи Андрій від нього ховався), шукав його.

— Він з батьком. Вони скоро вже, мабуть, прийдуть. Оце приходив дядьо Олександер і казав, що обох учора бачив. Прийди пізніше, синочку. Воно ж таке кляте хлоп'я... Казала, не ходи — ні, пішло, а тепер...

— Нате от шаррфик. Андррій його загубив,— показав він матері знайдену річ.

— Хто ж це його так пошматав?

— Я не знаю. То не я,— червоніючи непотрібно виправдувався Тимошка.

— То хлопці знайшли, біля пожежної башти...

— Біля башти?—перепитала мати.

Далі Тимошка помітив, як вона пополотніла, захиталася й нічого не відповіла.

— Домно! Домно! Не чуєш? Сина твого вбито,— гукала робітниця, одхиливши двері.

— Що?..—запитала Домна і змовкла скаменівши.

— Андрійка твого вбито. Витягли оце зараз з-під башти.

Домна затулила руками лице і, мов зрізане молоде стебло, ураз схилилась на стіл. Вона вхопила руками голову й забилася в риданні.

— Де? — захлипав Тимошка. — Тьотю, де він? — захвилювався.

— Під каланчею. Він і тепер там лежить...

— Тимошко! Тимошко,— промовила Домна,— збігай, покличеш нашого батька! Збігай, синочку,— стогнала тремтячи мати. — Збігай, прошу тебе. Він десь, мабуть, на заводі. Скажи йому, нехай швидше йде додому!—Скажи йому,—ледве вимовляла вона.

— Синочку мій! Андрійку! — шепотіла мати й важко сіпалася всім тілом.

Тимошка, зрозумівши її прохання, вискочив, а Домна ледве підвелася й тихо потьопала за ним.

Вона поспішала до башти й тихо, мов до когось молячись, промовляла:

— Андрійку, Андрійку!—і, ніжно тулячи до гарячих уст його пошарпаний шарфик, гірко плакала. Згадувала чоловіка, хвилювалася.

— Степане! Кинь хоч раз свій паротяг! Кинь, мій любий,—шепотіла вона, тихо схлипуючи, докоряючи чоловікові, що він навіть у такий час не прийшов додому.—Приходь швидше! Я ж тепер сама. Немає в нас Андрійка... Немає,—гірко вимовляла вона і все міцніше тиснула до грудей Андрійків пошматаний шарфик.

1926

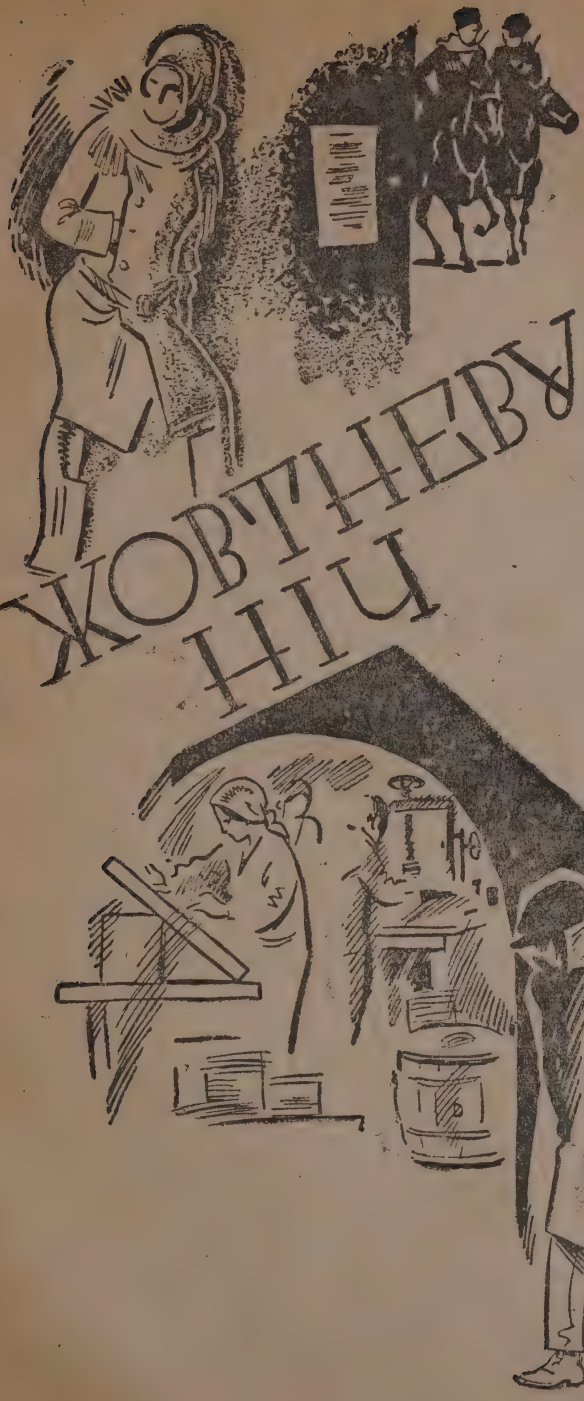
В ЖОВТНЕВУ
НІЧ

І. В ЖОВТНЕВУ НІЧ

Сьогодні день відпочинку. Провінціяльне місто завмерло, заховалося за високі брами та білі з густим мереживом фіранки й принишкло, ніби тут ніколи не проходили блискавичні вершники Віталія Примакова чи п'яна армія якогось чергового „батька". Все спить у ньому. Сплять зарослі в найгустіші шпориші вулиці, спить кожний будиночок, спить місцевий майдан мітинґів, і навіть спить прозорий і такий м'який-м'який ранок. Та навіть ринок спить. Спить базар, цей найяскравіший покажчик провінціяльної активности, нудоти й клясичної обмеженості. Сонна мара тихо зайшла з півдня, обплутала всіх павутиною гладкої безтурботности та спокою й завмерла на вузьких вуличках цього старого міста. Колись тут був найпівденніший пункт російського впливу, форпости й загони далеких прадідів пізнішої білої грабармії. Колись у ньому доживали свої останні хвилини полонені гайдамаки, віддані на поталу катериненських управителів й загнані за непокору—хто в далекий Нєрчинськ, Архангельськ, Казань, а хто і просто в холодну українську землю.

Я виходжу вже на третю вулицю, шукаю бодай найменших ознак життя, і, як не напружую свої слух і зір,—на вулицях нікого. Спить провінціяльне місто спокійно, забувши столітню славу гайдамаків і вчорашній брязкіт червонських клинків блискавичної кінноти Віталія Примакова.

Походивши по сонних вулицях, я йду до музею історії юнацького руху. Дорога мені стелеться через зелені, аж чорні шпориші й веде до центрального майдану міста. На майдані нікого. Самотня могила „павших товарищей за пролетарскую революцию",

та з чистого неба високе й таке ніжне-ніжне сонце. Воно обнімає кам'яний стовп над тими, хто загинув за революцію, й тепло гладить своїм промінням закурену траву, ніби скаржиться на передчасну смерть невідомих відданих й благословляє мою путь.

За півгодини я доходжу до останнього пункту свого призначення—музею й не поспішаючи піднімаюся східцями вгору, на єдиний на увесь цей город, третій поверх. Назустріч мені шамотять чиїсь похапливі кроки, а за хвилину безмежно радий завмуз товариш Мотузочка інформує мене про стан музею, скаржачись, що громадяни цього міста дуже несвідомі, і що музей існує, на їхню думку, мабуть, для товариша Мотузочки, який добру половину свого шістдесятлітнього віку віддав цій роботі й ніяк не потребує їхнього піклування.

— Дуже несвідомі громадяни. Просто, як за царського режиму,—продовжує свої скарги Мотузочка й залишає мене самого. Йому, бачте, треба перевірити, чи все на місці, чи не покрав хто, пролізши сюди, якихось експонатів, чи не поїли чогось пацюки. У Мотузочки своє життя, свої турботи, і я його не спиняю. Самому завжди видно далі й краще! Хай біжить старий. Він же знає, що я працюю на відповідній роботі, а раз так—мусить показати свою любов до того діла, що йому доручено, свої здатності і пролетарську, як він мені сказав, відданість.

Дістався третього поверху, заходжу в кімнату юнацького руху.

Уважно, відділ за відділом, вивчаю матеріяли, проціджую очима кожний аркушик, перевертаю в голові сторінки славної історії комуністичної спілки молоді.

Фотографії, відозви, перші газети часу військового комунізму, зброя, мандати, багато іншого. У першій кімнаті на очі мені кидається звичайний обріз. Він почорнів від довгого вживання, на ньому читко вирізано:

„За комунізм". На сірому папері кілька дрібних рядків (вирізка з газети), що з'ясовують, чому саме цей обріз потрапив сюди. Я не витримую—переступаю

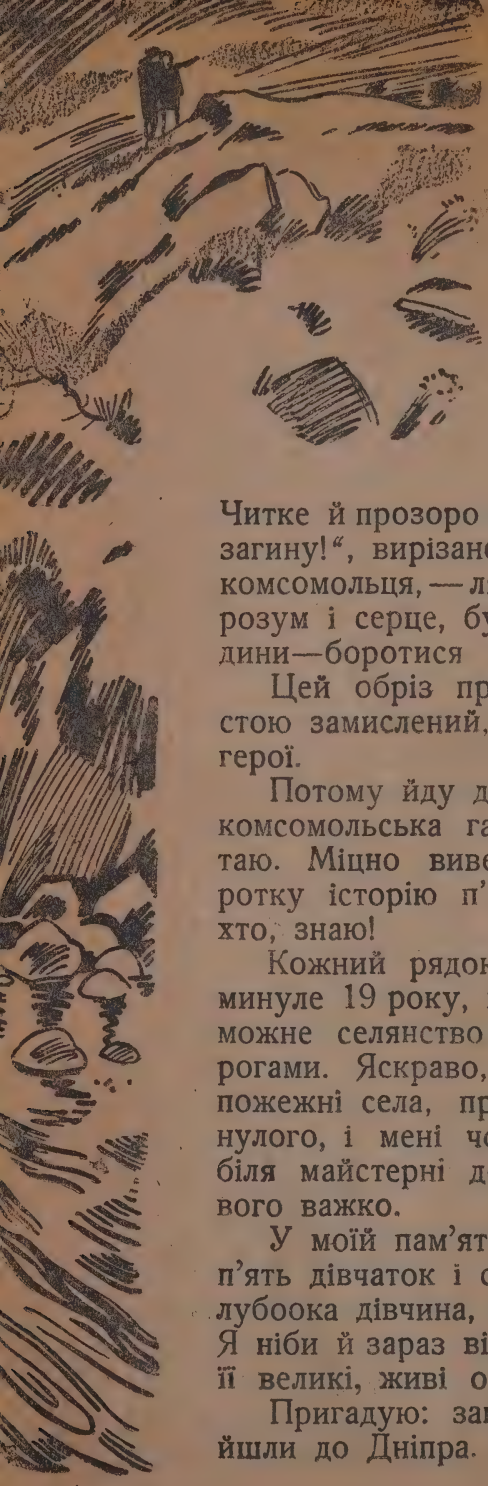

музейні закони — „не трогать руками", беру, перевертаю обрізан й читаю на другому боці:

„До загину". І тоді обріз, цей символ бандитського часу, символ смерти салдатів революції, навіває смертельну жагу боротьби й родить непереможне бажання продовжувати справу тих, хто поліг у боротьбі. Читке й прозоро ясне гасло! „За комунізм, до загину!", вирізане гливкою рукою романтика-комсомольця, — лягає глибоко, западає в мій розум і серце, будить упертість первісної людини—боротися до страти життя.

Цей обріз приковує мою увагу, і я довго стою замислений, згадуючи, як умирали ці юні герої.

Потому йду далі. На очі натрапляє жалібна комсомольська газета. Нахиляю голову — читаю. Міцно виведені літери оповідають коротку історію п'ятьох. Я знаю її. Краще, ніж хто, знаю!

Кожний рядок з неї переносить мене в минуле 19 року, коли робітнича кляса та незаможне селянство боролися з численними ворогами. Яскраво, мов бачу їх зараз, стоять пожежні села, пролітає тривожний шепіт минулого, і мені чомусь здається, що стою я біля майстерні домовин. Важко, до неможливого важко.

У моїй пам'яті постають одна за одною ці п'ять дівчаток і серед них Валя—маленька голубоока дівчина, така завжди жива й бадьора. Я ніби й зараз відчуваю її дзвінкий сміх, бачу її великі, живі очі.

Пригадую: закінчивши засідання, ми іноді йшли до Дніпра. Там вільно, там відпочинок!

Далеко за містом. Навколо тихо, тільки широко ходить легкий степовій, та під ногами м'яко шелестить трава.

Ми сідали на березі. Збоку блимало тривожними ліхтарями старе місто, а перед нами кружляли, то звертаючи, то знов виправляючись, тікаючи в невідому далину, Дніпрові хвилі.

Ми більше сиділи мовчки. Мовчали й того вечора. На березі десь плакала немовлям чайка, та ще пищали тоненько кулики. Тоді здавалося, що біля нас немає міста, що навколо немає нікого, окрім безкрайого зоряного неба. Зоряне небо і синій степ.

Валя брала мою руку. Клала її собі на коліна й, здавалось, завмирала в якомусь урочистому мовчанні. Що вона думала тоді? Сумувала чомусь. А, може, мені лише так здавалося, бо вона мовчала.

Я теж мовчав, а обоє ми знали: швидко доведеться прощатися з цим тривожним спокоєм, швидко розійдемося й не знати, чи зустрінемось колись.

У місті білі. Ми енергійно готувались до повстання, і я вже цілий місяць працював з нею разом. Але я знав: мене незабаром мав одкликати Ревком.

Я не був сином села, бо давно полюбив громохке місто, хоч часто сумував за солодким спокоєм степу. Цей спокій любила і Валя, і в предчутті грози ми відпочивали на тій Дніпровій кручі. Знали: це останні дні, а там—невідоме, але таке сильне й вабляче.

— Ти вже швидко від'їдеш,—говорила тихо Валя. Її м'який голос видавався тепер мені ще ніжнішим, рідніш им, дорожчим, чомусь було боляче, але я тоді не думав про себе.

Думав про те, як лишиться Валя з кількома товаришками для такої важкої роботи. Чи вистачить у них сил, щоб винести тяжке біле запілля?

— Ти хочеш поїхати зі мною?—питав я.

Валя, розуміється, хотіла бути на фронті, але вона пам'ятала: у місті немає ні одного партійця; всі виїхали, коли сюди вступили білі. Вона одна та ще кілька комсомольців мали провадити всю запільну роботу. Валя не могла й не хотіла покинути під-

пілля, повного суворої відповідальности й щохвилинної небезпеки. І, здається, з кожним днем дівчина росла в розумінні своїх обов'язків, бо її великі очі гострішали, а на лобі лягали нові смуги впертости.

— Я не поїду, Павле! Я зостанусь тут, доки переможемо! Мені ж не можна, — усміхалася вона. — Ми не відступаємо,—жартувала Валя.

Я знав, що Валя скаже саме так, і тільки хитнув тихо головою, повернувся й глянув на воду. Думав про запілля, про фронт і товаришів.

Вода, як і раніше, швидко текла, кружляла в тихих заводях, а потім вирвавшись випрямлялася і зникала невідомо далеко. І з цими хвилями, здається, текли й зникали мої думи.

Із степу знов долітали нечасті сумні квиління чайки, та на узбережжі тонко пищали кулики.

Ми мовчали. Я повними легенями вбирав серпневу ніч, стежив, як сміливо пороли глибоке чорне небо падаючі зорі, падали й далеко гасли. Зорі летіли часто, і небо поволі блякло. Це було в серпні, на межі прощання з літом.

Валя тихо підвелася, стала на коліна й швидко нахилилася через плече. Вона прощалась, а я думав: чи зустріну її, чи зустріну її товаришок, що лишаються в запіллі?

— Ходім уже, — хвилюючись промовила вона. Валя випустила мою руку й чомусь засоромилась.

Згадував вечірні засідання запільної п'ятірки, сперечання на них товаришів про способи боротьби з білими й Валину ролю на тих засіданнях.

Пробувши в цьому місті місяць, я їхав зовсім спокійний: Валя була не тільки твердою й вірною людиною, вона була ще й видатним організатором. Я був певний, що Валя зуміє виконувати всі директиви центру й підготує людей до повстання. Тютюнова фабрика її цитадель, а кілька інших заводів ідуть за тютюновою й готові вже хоч і зараз дати сотні робітників на боротьбу з білими насильниками. Я стояв і мріяв, не помічаючи того, що Валя давно вже чекала на мене.

— Ходім! ходім, ледащо! — засмикала вона й потягла мене що було сили.

Я швидко пішов. Узяв Валину руку і тоді яскраво відчув: зоряну ніч, п'янючі пахощі степу та дику радість первісної людини. Я відчував ще: нашу силу, свою могутність та юність Валі. Ми будемо переможцями. Я це знав.

Над вухом дзизнув, як пересторога, комар. Я посміхнувся: пригадав, що Валя порівнювала їх з білогвардійцями.

Повітря прорізав сполоханий птах, пірнув десь у безвість на узбережжі, і знову було тихо й лагідно. Тривога проходила, десь народжувався день.

На сході слалися тонкі рожеві пасма, а Дніпро кутався в густий туман. Надходив ранок і будив місто й степ, кликав працюючих до життя, а на ньому лежав денікінський нагай, тюрма та невимовна туга сполоханих сіл.

І яким дорогим, яким рідним здається тепер те далеке минуле! Якою радістю наливається серце, коли на розум спадає хоч незначна подія із спільної праці. Вона будить далеке минуле, постає маленькими рисочками й кличе до нової боротьби.

Але мій розум опановує інша подія, трагічна історія п'ятьох в жовтневу ніч за містом.

II

Пригадую: прощався з товаришами, прощався з Валею.

Ревком наказав прибути негайно, і я мав від'їхати на фронт.

Мені дістали товариші селянське вбрання, і я одягшись вийшов.

Думки мої вже вільно снували за містом, і тільки трохи хвилювала й непокоїла одна. Документи про стан організації повстання були заховані добре, але чи зможу їх донести, куди потрібно? Чи пройду непомічений за місто? Тільки б за місто, а там... Але на вагання й розміркування революція часу не дає.

Я мав поспішати й попрощавшись зразу ж пустився в путь.

Минав одну за одною вулиці, зустрічав багато білих військових, своїх товаришів і йшов уперед: зупинятися було ніколи. Йшов байдуже. Посвистуючи, з чудакуватим обличчям, і зустрічні білі не звертали на мене уваги. Але, звернувши за ріг, я раптом почув:

— Руки вверх!

Спинився, неприродно, вайлувато обернувся, зробив ще глупіше обличчя. — „Що буде?"—майнула тривога.

Думки неспокійно забилися на моєму одягові,— на документах Ревкому, що їх було зашито у високий комір сорочки.

— Чого вам?—розтяг я, силкуючись надати виглядом і голосом чим більшої дурнуватости.— Чого?— перевіряв я, який викличе ефект моє чогокання.

— Куди йдеш?

— На село,—ледачо й похмуро відповів я.

— А звідки?

— Найматися оце приходив,—тяг я офіцерові на одній ноті.

— Щось непохоже... Дуже погано на тобі лежить вбрання. Чи не з чужого плеча?—запитав він і дуже уважно обдивився мене.

Я захвилювався. Одразу ж гостро відчув, як серце мені стиснулося й застукалося дужче.

— Ні, це мої штани,—продовжував я тим же голосом, щосили притискуючи на „штани".

— Ходім за мною! „Штани", я знаю, що це за штани,—не зовсім привабливо процідив офіцер.

Я здриґнув, але покірно пішов. Знав, куди це йти „за мною". Але що я міг діяти: офіцер був озброєний, на вулицях день і білі солдати. Треба було йти, якщо я не хотів потрапити ще в гірші руки. І я йшов.

Перед очима стала контррозвідка, довгі катування, часті розстріли. Але що я мав робити, що я міг робити?

Шукаючи порятунку, я занепокоєно, як зловлене звірятко, забігав очима по вулицях і подвір'ях.

— А чого мені йти? — розтягав я, щоб виграти час і хоч трохи оволодіти собою.

— Там дізнаєшся! — крикнув офіцер і штовхнув мене в спину. І хоч справа набирала не зовсім привабливого змісту, та треба було йти.

Ледве перетягаючи ноги, я поплентав за ним. Вулички спали, спало й перелякане місто.

На дворі вечоріло. Ми йшли зовсім повагом, мені поспішати було нікуди, а офіцер теж не квапився.

„До контррозвідки далеко... І туди краще не доходити",—обмірковував я.—„Треба спробувати втекти. Зараз"!

Знав—є два кінці: або врятуюсь, або смерть.

Коли за мною хряпнуть двері контррозвідки — кінець.

Коли оце зараз тікатиму, то або пристрелять, або втечу.

Середини не було, і я обрав останнє. Я вирішив тікати. Серце скажено билося, заваджало мені думати і, здається, йти, а очі нервово скакали по завулках, парканах та воротях, де я, мов той зацькований звір, озираючись і кидаючись, шукав дірки. Ішов, ледве рухаючись,—хапатися було нікуди й не в моїх інтересах.

Офіцер починав гніватися, нервував, штовхав мене в спину й підганяв: йому дуже не подобалася моя „воляча хода".

— Швидше! — підганяв він. Але я поспішати не мав наміру. Це було не в моїх інтересах. Я йшов помалу. Документ Ревкому давив мені горло, а мислі з кожною хвилиною чорнішали. Аджеж його можуть знайти! Навіть тоді, коли, розстрілявши мене, з мене знімуть сорочку. І я знов бився над тим, як мені врятуватись.

Ішли довго. В голові роїлися вже інші думки: тікати було дуже небезпечно. Одне — офіцер може тут же забити, друге—на його постріл налетять ці „комари", і мене тоді розстріляють, як пити дати.

Вагався, губив уже всі надії. Але поміркувавши

я знайшов третє: забити офіцера. Вирішивши — напружено вичікував, доки ми зайдемо десь у самотню вуличку. Провінціяльне місто на них дуже багате, а мені було це якраз до речі.

Руки мої нервово тремтіли, голова горіла, а скроні, здається, готові були розірватися. Нове вирішення хвилювало й тішило надіями.

Над містом розпластався синій вечір, і на сході лягали вже лякливі вечірні сутінки. Я радів. Це полегшувало мій плян, наближало його вирішення, робило його реальнішим.

Готуючись виконати пляна, я кілька разів уже збирався вчепитися цьому „приятелеві" в горло. Але, як тільки намічав це, коли всі мої м'язи напружувалися,—з-за рогу несподівано з'являлася якась цивільна постать, чи зовсім близько проходили дозорці. Їх я боявся найдужче: офіцер міг мене передати їм, а тоді вже справді моїй справі кінець,—од двох-трьох тікати нікуди.

Але мій „приятель" бажав, мабуть, „собственноручно" доставити мене і, помітивши мій нервовий настрій, з насолодою професійного ката, стежив за моїми хвилюваннями.

Я боявся, що офіцер уже впізнав мене, бо він зробився надто обережний, і з рук не випускав револьвера.

Ми довго йшли якоюсь тісною сірою вуличкою. Обабіч тяглися похилі паркани та низенькі будиночки. Їх у таких містах, як піску на березі. Хто їх і коли збудував—невідомо, невідомо хто й жив. Маленькі, мов цяцькові і в кожному вікна з фіранками.

(Мені тоді чомусь пригадався міщанин: „хоч маленький самоварчик, але свій"). І якими бридкими й ворожими здавалися тоді мені ці воронячі гнізда, ці кротячі сховища.

Далі моя думка скакнула до офіцера, пильно намацувала його рухи, ловила їх. Але він тримався дуже насторожено й не давав бодай найменшої можливости виконати мого пляна. Я чекав. Але скільки я не чекав—зручного моменту не було.

Нарешті, офіцер трохи пристояв, тріснув портабаком.

„Ага! Це якраз“,—подумав я. Метнув очима—на вулиці було порожньо. Офіцер дістав цигарку, витяг „зажигалку“ й надавив коліща. Коліща сухо черкнуло. Я хотів кинутися, але помітив, що ґніт не загорівся.

Офіцер черкнув ще.

Я ще кинув очима,—на вулиці, як і раніш, було порожньо.—Треба негайно!—вирішив і завважив, що ґніт знову не зайнявся.

Офіцер вилаявся. Підкрутив камінчика і ще черкнув. Ґніт запломенів, і офіцер швидко нахилився. Я знав, що зараз вся його увага на цигарці і, випрявивши ноги й спину, всім тілом кинувся на ворога.

Офіцер забився, застогнав і, щось прохарчавши, підкошено впав. Я не пам'ятав нічого. Якусь хвилину я був, мов божевільний. Потім добре відчув, як своєю рукою я стиснув щось холодне й тверде і як моя рука послала його ворогові. Офіцер ще застогнав, здриґнув і вирівнявся. Я скочив на ноги.

В голову швидко било: тікай! тікай! Озирнувся, глянув на ворога, кинув його револьвера і вітром понісся за місто. Треба було втекти, і я щосили наліг на ноги.

* * *

З того часу я лишався в загоні і зв'язок з містом підтримував через товаришку Надю. Щотижня я знав, що робилося там, знав, що робили товариші, знав усе про Валю й дуже хвилювався...

Контррозвідка довідалась, що в місті були комуністи. Її шпиги сновигали десятками, вони намагалися вислідити й „накрити червоних“.

„Найбільше обережности—найбільше конспірації. Працювати, щоб не викрити себе. Інакше всім смерть“,—було моїми вимогами до Валі та її товаришів. Але на це я одержував завжди коротку відповідь:

„Ми поширюємо роботу й почуваємо себе зовсім спокійно“.

* *
*

Надходила баюрна осінь.

Червоне військо гнало білих з півночі, а ми тривожили й руйнували тил; готували повстання в місті.

Наближалися другі роковини Жовтня.

Наша перемога була очевидна, тому наші нальоти на знервованого ворога ставали частішими, були сміливіші й сильніші.

У місті робітники готувалися до свята. Справою підготовки керувала загальна підпільна п'ятірка на чолі з Валею.

Після чималої перерви в нашому зв'язку з містом я одержав звідти такого листа:

„Павлуше, вітаю тебе з другими роковинами Жовтня. Ми сподіваємося, що наше свято ми будемо святкувати разом, що ми викуримо таки цих проклятих „комарів". Нам потрібні відозви, передай товаришам, хай присилають їх більше. Нас тепер сотнею не задовольниш. У день, коли ви почнете н... (наступ), ми тут уже будемо готові. Робітники давно готові...

Дожидаю тебе, друже, сподіваюся, що на нашу кручу ми підемо вже разом! Аджеж ти приїдеш до нас? Дивись не „зрадь". Дожидаю всіх.

В."

Якою бадьорістю й силою віє від цього листа, якими рідними й любими здаються мені ці криві літери! Який я радий, що цей документ зовсім випадково схоронився до сьогодні! Він хоч у невеликій мірі дає образ молодої прекрасної комунарки, що за справу визволення робітничої кляси готова на боротьбу до страти життя.

Я перечитав цього коротенького листа, згорнув його і потім ще раз прочитав. Пригадав: підпільні вечерові засідання, збори робітників, розповсюдження відозв та за містом кручу.

Пригадав зоряну ніч, синій степ та гарячу Валину прозьбу швидше повертатися. І хотілося мені повернутися одразу в місто, щоб у щохвилинній боротьбі й небезпеці відчувати наше повне життя. Але прийшли товариші й коротко передали — „виступаємо". Я зразу ж зрозумів усе. Поклав дорогий папірець у кишеню, перекинув через плече рушницю, і ми рушили тривожити білий тил.

III

Від села до села міряли гливкі чорноземні шляхи. День за днем ганяли на диво лякливих кадюків.

Жовтневі дні були похмурі й слизькі. Під ногами чвакало багно, а зверху невпинно сіяли дощі й лягали на землю важкою втомою. Та ми не спочивали.

Налапавши білих, раптово кидались на них, і тоді в степах довго квоктали кулемети, важко кашляли гармати та в'їдливо цінькали кулі.

Ворог ставав усе впертіший, зліший, але в цій злості відчувався одчай кінця, ворогове безсилля.

З півночі іноді долітало вже далеке, розкотисте гупання гармат і все, ніби крадучись, наближалося. Відчувалося, що незабаром жерла їхні глянуть із-за гори, полетить похапливе й рясне белькотання кулеметів та застогне важко земля під тривожними колонами білих, що бігтимуть на південь.

Ми знали про це й гарячково готувалися, щоб захопити місто. Це було нашою головною метою, час, коли ми уникали зустрічей з білими, минув.

Ми давно вже кинули ліс, бо завоювали собі „гражданство" в селах. Тепер уже не нас вишукували кадюки, як було спочатку, а ми їх ганяли без спочинку, до знесилення.

Стомившись, після довгих переслідувань і відступів од численного ворога, я падав і не ворушився. Лежачи на соломі, слухав, як стугонить і віє вітер, обнімаючи хату, та як дрібненькі краплі дощу розбиваються на твердому склі. Розум мій застилала й сковувала тривожна думка: два тижні, як загублено

зв'язок з містом. Два тижні, як немає звідти жадних повідомлень. Що трапилося?—тривожно билися мислі.

Послані товариші для встановлення страченого зв'язку не поверталися. Тривога повзла з усіх боків, хижо обплутувала мої мислі й сповнювала всю мою істоту.

І з кожним новим днем важчали мої думки, важчала голова й болісно билося серце. Аджеж я згубив зв'язок з тими, хто займав найбільше місце в моїй увазі.

Хлопці часто жартували, кликали мене „задумою" та ще завжди, щоб посміятися й пожартувати, вигадували якусь капість. Вони не знали моїх товаришів по місту й не зовсім розуміли мої хвилювання. А, може, мені тільки так здавалося? Вони дотепували, не бажаючи вислухати докладних пояснень.

Мене їхні дотепи не сердили, але й не веселили: було якось завжди хмарно, сіро, і, здається, щодня зрання до ночі дрібненькі краплі дощу розбивалися об тверде скло.

Я горів, я жив єдиною думкою про місто.

Від ранку до ночі ми міряли горбаті степи, ганяючись за білими, кожний день мали перемогу, але це не веселило мене. Я знав, що так буде; знав, що ми переможемо, і тільки не знав, що діялося в далекому місті. І коли Ревком давав наказа—одійти на північ,— мені падало серце: ми йдемо ще далі від міста. Ми кидаємо моїх друзів не знати на який час, бо ніхто не міг сказати, коли ми почнемо наступ на місто.

Знав, що треба йти, цього вимагає боротьба, але голова моя горіла. Я почував, що гублю останні сили, що стаю справді задумою, що обертаюся на ганчірку. Та як не було, але я не губив надій на те, що швидко дізнаюся про місто. Я вірив, жив цією думкою.

Але сподівання мої були даремні. Даремно стежив я за селянськими возами, що поверталися з міста, шукаючи там знайому постать. Із міста до нас ніхто не приходив.— Значить, там справді трапилася якась біда,— вирішав тисячу разів я. І певне через це все мені здавалося тоді якимсь сірим, нежиттьовим, байдужим. Але гостро горіли мені м'язи, горіла голо-

ва... Я чесно боровся з ворогом, але я міг би збільшити в стократ ту енергію, коли б скерувати її на визволення захопленого білими міста. Я чекав дня, коли ми підемо туди.

А потому знову бої й бої...

І коли ми намацували ворога, я забував усе й, мов осатанілий, кидався в бій, а потім, знесилений, падав на солому й мовчав.

* * *

Час поволі йшов. Я вже знав, що через два дні ми будемо наступати на місто.

Пам'ятаю, що з кожним днем я бадьорішав, невідомо звідки припливали сили й кидали мене на ворога з потроєним запалом.

Одного разу, одступивши од ворога, ми зайшли йому збоку й зупинилися в селі, розсипавшись у глибокій ярузі. Було наказано: не роздягатися й не спати. Цю ніч ми будемо наступати на місто. Я радів з цього, взяв рушницю й вирушив за село, в напрямку до міста.

Зі степу мені назустріч боязко заторохтіла гарба. В думку вдарило: „біла розвідка", далі тінню майнула надія про місто. Та вона якось увірвалася й прудко втекла.

Я уважно прислухався.

Гарба тривожним цокотанням поволі підпливала з темряви. Затискуючи в холодних пальцях рушницю, я мовчазно чекав. Але ось уже віз зовсім близько—на ньому двоє. Приглядаюся й щось захоплююче, радісне наповнює моє нутро. Ще хвилина, і я, роззявивши рота, кричу:

— Товаришко Надю! Хіба ж це ти? Чого ж так довго? Швидше ж! Швидше!

Надя вискочила з брички й нервовими кроками підійшла до мене. Потім вона прудко обернулася— витягла щось з гаманця й дала візникові.

— Скажете, дідусю, що вчительку привозили. Коли хто питатиме, — пояснила Надя.

Її якийсь особливо нервовий вигляд та дуже незвичайні рухи боляче здавили моє серце й викликали силу нових думок. Я хвилювався, хвилювався тоді, як ніколи!

„Вона приїхала з чимсь недобрим“,—подумав я.—А може? Може, мені тільки здається так.

Надя обернулася.

— Я вже вас три дні шукаю...

— Швидше кажи!

— Коротка річ. — Усіх спіймали й посадовили.

Мене ніби щось важко вдарило, наче земля й повітря важко сколихнулися. Я одразу зрозумів, кого це „всіх“.

— Де ж вони? Давно?— вирвалося в мене якимсь тремтінням. Я більше не говорив нічого, не міг питати, все було зрозуміло.

— Вони готувалися до свята. Валя приходила на фабрику. Дівчата допомагали їй розносити прокляамації, збирати робітників,—долетіло до моїх вух. А потім знову тільки якийсь шум, бездумство, порожнеча й сухість у мозкові.—Що вона може ще сказати?

— На фабриці в ячейку... затесався провокатор...

„Провокатор?“—ударило і знов, ніби лякаючись свого запитання, я впадав у бездумство.

— Так. Була там дівчина. Вона видала, їх заарештували. Вже тиждень, я силкувалася допомогти, але мало самої не впіймали. Я вирішила за краще вас повідомити.

— Що ж з ними?—вирвалося в мене, чи, здається, це сказав хтось сторонній.

— Хіба ти не знаєш? Полковник сам робить допит,—промовила, трохи промовчавши Надя.—У першу ж ніч їх розподілили поміж окремих слідчих на допити й тепер, намагаючись випитати, завдають їм страшних мук.

Надя більше не сказала ні слова. Побачивши, як мені зблідло обличчя й затремтіли руки, вона взяла мене за руку й промовила:

— Ходім до штабу. У мене є нові матеріяли. Не падай духом, Павле! До штабу,—повторила Надя.

„Штаб“ підвів мене. Я твердо випрямився й швидко пішов за дівчиною.

— У місто! Швидше в місто!— хотів я голосно вигукнути.—У місто,—ледве прошепотів я.

Надя на знак згоди тихо хитнула головою, і ми пішли назустріч вітрові, що тяг нас на поле, зривав жовтневу вогкість землі й обдавав холодом обличчя.

Похнюпившись я думав. Думав тоді про Валю, про товаришів, про нашу конспіративку. Чи витримає вона катування? А що з нею оце зараз? Може, її вже немає, а може? І я хвилювався все дужче й дужче.

Надя заговорила. Я підвів голову і злякано озирнувся. Пригадав, що вчора до міста виїхав член Ревкому. Він неодмінно буде на конспіративці. Тож якщо контррозвідка примусить Валю виказати, справа з захопленням міста тоді напевне прогорить. Але мої хвилювання змінилися твердою вірою: Валя витримає, вона не видасть.

Надя поспішала, і я хапався за нею.

Доходили до штабу.

Насувалася ніч. Вона кутала далеке місто й бадьорила нас новими надіями. Аджеж ми готуємося до захоплення міста. Поборемося! Я певний був нашої перемоги, але не це зараз хвилювало мене.

IV

Прихилившись головою до стінки, Валя сиділа біля вікна. Вона, здавалося, була зовсім спокійна, і тільки рідкі й нервові рухи свідчили про її незвичайний настрій.

Кімната вбрана розкішно, світла й велика. За товстими дверима крокував вартовий, та ще ходили вартові на вузькій вулиці напроти й біля самого будинку. Варта була посилена.

За дверима брязкнули остроги. Брязкіт гостро відався в кімнаті, завихрив думки й стих.

Валя підвелася й стала дивитися якось без мети, байдуже на вулицю. Плечі її трохи кривилися, а маленькі пальці нервово барабанили по лутці.

В'їдливе брязкання острог, на момент затихши, помітно наближалось. Обернувши трохи голову, Валя прислухалася. На обличчі в неї стало прокляття, якась дитяча заляканість, а очі зробилися ще більші, глибоко-сумні. Валя знала, що до неї йшли на черговий допит.

Двері одчинилися, до кімнати повагом увійшов полковник.

Валя швидко повернула голову, випрямилася й байдуже заблукала очима по замурзаній вулиці.

— Доброго утра,—Валічка!—прохрипів заспано полковник і трохи наблизився до неї. — Доброго утра!—простяг він руку.

— Не чіпайте!—ошпарила Валя і знову, мовчазна й ніби зовсім байдужа до всього, дивилася на вулицю. Очі її зупинилися на старих парканах, на вартових, на рушницях і на їхніх сірих, байдужих обличчях.

— Валю, ви не кинули свого?—прохрипів п'яно полковник.—Ви, значить, не допоможете нам? Ні?

Валя мовчала. І тільки іноді її погляд то надзвичайно спокійний і тихий, то кам'яно-твердий—зустрічав полковника. Він вимагав, щоб Валя видала товаришів, щоб дівчина сказала, де міститься запільний комітет, говорив, він не буде їх розстрілювати. Вимагав, благав, загрожував, але даремно! Валя трималася твердо і, добре знаючи, що ніякі обіцянки ворога ще ніколи нікого не врятовували,—мовчала. Минув не один день, але вона не промовила ні єдиного слова. Полковник оточив її увагою і був з нею м'який і покірний. Він обіцяв за цей виказ одразу ж звільнити її, але вона мовчала. Валя розуміла його й добре знала, що робила.

— Валю, киньте свої дурниці. Киньте,—м'яко говорив полковник.

Валя запитально підводила очі. Про що він умовляє?—запитували вони.

— Скажіть правду. Ви мені дуже подобаєтесь. Лишайтеся в нас.

Валя злісно засміялася. Це одразу протверезило

„ніжного" пана. Обличчя йому стало сірим, з нього раптом упала солодка втома, а очі йому наллялися червоними слізьми. Він забігав по кімнаті і щось прохарчав з такою силою, що у Валі аж серце тріпнулося.

— Ага, так я ж тобі покажу! Я тебе примушу силою! Я не буду більше просити тебе.

Валі боляче похололо в нутрі, зайнялася голова, обважніли повіки. Полковник ще ні разу не був такий!

— Накажіть прийти Городецькому!—крикнув він вартовому.—Негайно щоб!

Валя ж зразу зрозуміла його плян і з переляком в очах, в яких не було вже дитячої ніжности й наївности, швидко заходила з одного кутка в другий.

Полковник мовчав. Він стежив за її хвилюваннями і, мов гладкий, вайлуватий кіт, повагом брязкав за нею острогами.

Двері нервово хряпнули,—влетів офіцер.

— Вона не може бути нашою,—сказав до нього полковник.—Треба примусити її силою! Скаже нам! Тоді скаже,—смакував полковник. Він глянув на офіцера, подивився на Валю й навмисно, підкреслено сказав:

— Вона не може бути нашою.

— А ви не були в цьому переконані,—засміялася Валя. Цей сміх боляче різнув його й примусив заруxатися швидше.

— Тепер нас ніщо не повинно спиняти. З нею треба скінчити. Але вона ще така молода!—промовив полковник й значучи глянув на Городецького.

— Скажете, Валю, нам чи ні?—Полковник нервувався.

І коли Валя заперечливо хитнула головою, він наказав офіцерові починати.

— Слушаюсь!—козирнув той і, мов скажений, кинувся до дівчини. Тепер уже починався справжній допит.

Вона швидко обернулася й зовсім несподівано до рук офіцера важко упав стілець. Він повторив свій напад, Валя зібгалася клубочком і забилася в куток. Але дужий Городецький швидко дістав її.

Його крем'язні руки враз грубо обхопили її за спину й гостро скрутили їй руки.

Валя пручалася, билася, напружувала всі сили, але даремно,—Городецький переміг. Городецький був куди сильніший.

Валя зробила зусилля й вирвалася. Але, побачивши марність думки про втечу, вона знеможено зігнулася, скрутилася бубликом й глибоко забилася під подушки. Очі її горіли скаженою злістю, а кругле, ніжне підборіддя боляче дрижало.

Полковник смакуючи слідкував за нею.

— Ну, що, тепер повіриш в нашу силу?

— Повірю,—силкуючись оволодіти собою і трохи інтриґуючи його, відповіла Валя. Вона ухвалила якийсь новий плян. Це виходило з її заходів та поведінки, це й було помітно з усього.

— Я знала вашу силу. Я хотіла тільки подивитися, що ви робитимете... Ви силою не здолаєте мене... знайте! Я нічого вам не скажу.

Полковник дуже зрадів: Валя заговорила. О, він давно чекав на цю хвилину. Він так чекав, доки вона заговорить. Це вже половина перемоги,—думав він.

Од своїх слів Валя хвилювалася, нервово здриґувала, але, намітивши пляна, силкувалася вдати спокій, перемогти свої хвилювання.

— Нехай вийде пан офіцер, — оволодівши собою, промовила дівчина.

Городецький вилетів кулею.

— Ідіть до мене!— сказала Валя.—Я вам скажу.

Валя говорила, силувала себе усмішкою, та вона ніяк не виходила.

Валі дрижали руки, горіла голова, а з великих орбіт ладні були ось-ось викотитися сльози. Але Валя не плакала. Не час тепер був плакати. Вся увага була на полковниковій голові; а її тонкі пальці нервово шукали кнопки, шукали ходу до його зброї.

Валя знайшла її. Швидко витягла револьвер. Прислухалася. Полковник ніби не чув нічого. Він нетерпляче чекав на Валині слова, не стежачи за рухами її рук.

Валя хвилюючись шукала надійнішого місця, вона хапалася, боялася, що полковник розкриє п'яні очі, і націливши хутко одвела револьвер.

Тонкі пальці твердо надавили на цинґель.

Лопнув постріл. Полковник боляче крутнувся й диким кабаном забився на ліжку.

Валя кинулася, щоб тікати, але в цю ж мить до кімнати влетіли Городецький та вартовий. Вона зробила другий постріл, але хвилюючись не поцілила, а дужа рука офіцера зразу ж вибила револьвера й боляче скрутила їй руки.

Валю зв'язали й лагодились вивести.

Полковник не ворушився. Випрямившись він дивився одним скляним оком й, здається, лагодився гукнути:

— На гавптвахту, мерзавець! — Але він уже не кричав: рука комунарки вцілила йому просто в серце.

Валю повели...

Допити... Знову катування офіцерів, безсонні ночі, але вона мовчала. Валя знала про свій кінець і тільки боялася, щоб товаришки не видали конспіративки, та щоб „вони" не намацали кого з членів Ревкому.

Не дізнавшись ні слова, після третього допиту, Валю віддали на катування. Її відводили в підвал, зв'язували руки й ноги й кидали на підлогу. Потім підливали водою й тримали її так доти, доки вона не губила притомности. Валя падала непритомною і більше не чула й не бачила нічого. А потім, коли треба було продовжувати слідство, їй, за допомогою лікаря, вертали свідомість. Потім знову вели до слідчого, та Валя після таких допитів не могла підвестися на ноги. Вона ледве лізла.

Але вона мовчала. Слідчий не міг довідатися від неї жадного слова. Не дізнавшись від неї нічого, Валю передавали новому слідчому. Там знову боротьба до втрати свідомости, а потім знову лікар, щоб вести на допит.

З останніми комунарками робили те ж саме, а сорокалітню Дору, що була вже з білою сивизною, зовсім замучили. Вона вже не піднімалася на ноги зовсім і рухалася тільки на четверні...

Та ніхто не виказав ні слова. Четверо сиділи в одній камері, а Валя сама. Їх катували за найвишуканішою системою, та вони мовчали. Знущання й катування не лякали їх. Комунарки мовчали, як мовчали брудні стіни їх камер. Мовчали й очікували на захоплення нами міста. Вони знали, що ми готувалися.

Останні три дні їх силою годували оселедцями й зовсім не давали води. Та й це не допомогло. Комунарки мужньо терпіли й мовчки чекали на порятунок, що мав прийти разом із захопленням міста червоними.

І це їхнє мовчання з кожним днем сильніше єдналося з глухим кашлянням гармат, що помітно посувалося з півночі й дуже непокоїло білих.

Потому комунарок ще морили голодом, били, зневажали, примушуючи виказати...

Та вони були німі, як і раніш, а обличчя їх стали ще твердіші, сірі й мовчазно-грізні.

V

Ми підходили до міста. Гарматний сухий кашель з півночі був уже зовсім близько; це нас бадьорило й надавало сили.

Була темна ніч. У повітрі вогко, аж мокро, а під ногами чвиркало багнище. Ми йшли мовчазно, уперто, міцно затискуючи в долонях рушниці.

З часу, коли дізнався про Валю та останніх заарештованих, я вже й на хвилину не кидав думки про місто. Ішов першим у лаві. Мої думки про те вимріяне місто блукали по сірих камерах тюрми й одбирали геть увесь спокій. Я знав, що Валя буде мовчати, що вона не видасть, і що її можуть швидко розстріляти.

Ця думка каменем лягла на серце, величезними залізними кліщами тиснула голову, заваджала думати про щось інше й найбільш непокоїла мене.

Було за північ. Ми підійшли до околиці міста й зупинились, чекаючи на гасло.

До міста за кілька день виїхав член Ревкому готувати робітників до повстання, і він повинен нас сповістити.

Дванадцята година... Чекаємо...

Година... дві...

Вже третя година ночі,—але очікуваного гасла немає. В лавах хвилювання. Щось трапилося? Що?

На сході починає ясніти сіре небо, а ми лежимо. Лежимо й чекаємо на гасло, а там тільки сірі контури будинків та темне незрозуміле мовчання. Он уже видно, як чорні димарі фабрик підпирають небо, а мені на серце лягає смуток.

Ще мовчання, і довге гудіння сирого в'їдливого вітру.

Холодна вогкість залазить за шкуру, розсипається осіннім дощем по спині, примушує все тіло дрижати, скоцюрбитися.

Душно. Душно очікувати так довго.

Мовчання й ніч. Чекання. Чекання... Чекання ще.

Раптом почувся якийсь тупіт. Зойки грубих голосів і довгий стогін... За цим у небо вилетіла гаряча ракета, загупали нервові вибухи на вулиці...

— Почалося,—розкотилося по лаві.

Ми побігли вперед...

Я, мов божевільний, кидався з вулиці на вулицю, прямуючи до тюрми. Ми мали звільнити заарештованих, мали їх врятувати. Знали: в ці останні хвилини білі будуть розстрілювати всіх.

У повітрі клекотали кулемети, цінькали кулі та сухо гарчала денікінська батерія.

Ми тиснули ворожу лаву. Білі одступали. Гострі вибухи різали жовтневу ніч, вона боляче плакала цінькáнням куль, стогнала залізним стогоном.

Ми швидко посувалися вперед. Дійшли до центру. За квартал—тюрма контррозвідки і там вони...

Ми вже виразно чули, як здіймалися „там“ короткі й гострі постріли, поспішали, щоб не спізнитися! Там розстрілювали. Це було зовсім ясно.

Ще дружній удар, ворог тікає, і я, мов скажений, лечу до тюрми.

Одкриваємо камеру за камерою, звільняємо в'язнів, але їх не знаходимо. Я хвилюючись біжу до нових дверей. Враз розбиваю важкі замки, вбігаю в камеру, питаю.

— Он там вони сидять, комсомолки,—радісно промовляє знайомий робітник з металюрґійного заводу.

Миттю кидаюся до дверей—замка немає... У мене виростає, як ніч, тривога. Одкриваю двері. Розгублені очі падають на купу одежі: нахиляюся. На підлозі маленький папірець.

Хватаю його...

У цю ж мить в камеру вриваються робітники.

— Нема, немає!—лунають їх голоси.

— Їх повели тількищо!.. На міст! На міст!— пояснюють нам.

Хутко вибігаю з камери, папірець падає з рук, і я, мов божевільний, кидаюсь туди, де одступають білі.

Вони вже зовсім звільнили місто, і тільки чути, як біля мосту, що через Дніпро, йде рясна перестрілка.

Добігаю: спереду важкою силюетою міст. Там чути боротьбу, вирівається жіночий голос.

Далі короткі, сухі сальви та падіння на мосту чогось важкого. Там когось розстрілювали, це було очевидним.

Я зупинився. Передо мною міст і білі.

— Стріляй!—ще почулося там.

Я затиснув долонями рушницю й націлився.

В цю ж мить почувся голос:

— Нехай живе революція!

Я скочив, кинувся вперед: це був голос Валі.

Але гостра загрозлива сальва лунко розкотилася по Дніпру, спинила мене.

Завагався. Біля мене не було нікого...

Потім якась страшна, невідомо-могутня сила кинула мене вперед.

Білі швидко одступали. Я вбіг на міст і завмер... Майже поруч одна біля одної лежало п'ять комунарок.

Я застогнав, як стогнуть ті, хто дужий прощається з життям і, не думаючи про небезпеку, повалився до їхніх ніг.

VI

Був ранок. Сьогодні сонце вперше з'явилося на небі. Воно вітало нас з чимсь новим, гралося на моєму ліжку, зазирало в вічі, кликало на вулицю.

Я підвівся.

Голова була якась порожня й дуже важка. Озирнувся—це була лікарня. Навколо лежали поранені: товариші й білі. Швидко скочив з ліжка, вибіг на вулицю, і тільки, коли зустрів червоноармійця з червоною стрічкою на багнеті,—зрозумів—ми перемогли.

Пригадав „учора", і мені стиснулося, защеміло серце. Пішов знайомими вулицями до тюрми. В душі було порожньо, холодно і, здавалось, моросив дощ.

На тюремному подвір'ї, на дверях, у кімнатах—трупи. Між ними робітники й білі.

Стиснувши зуби, я пішов до камер. Тут усе, як було вчора, і голова моя низько похилилася. Я знав, що Валі немає, що я втратив своїх товаришів...

Переступаю в її камеру, жадібно оглядаю кожний куточок, шукаю чогось...

Відусіль віє мороком, вогкістю і невблаганною смертю.

Вдивляюся в сіру стіну й кидаюсь з радости, читаю...

Так, це вона видряпала в останні хвилини...

„Я вмираю легко, бо до мої вух уже долітають переможні вибухи гармат. Я знаю, що це наші, бо ці „комарі" зовсім витягли мою кров. Прийшли таки на"...

І далі не закінчено.

Це її рука писала останні слова певно в ту мить, коли в місті вже знялося повстання, коли ми захопили околиці й коли до неї прийшли за життям.

Розлітається враз моя зажура, я відчуваю, як передсмертний настрій комунарки наливає мої м'язи силою, а мозок жаданням боротьби.

Я нахиляюся до стіни й чую, як щока й мої губи побожно лягли на холодну, брудну стіну...

Я знаю: це її рука, маленька рука комунарки видряпала ці гарячі літери...

У камері чотирьох знаходжу записку. Це новий документ, що схоронився й тепер.

Розгортаю цей затоптаний папірець, читаю:

„Любі мої, не лякайтеся і вірте цьому товаришеві. Що б не було, як би не мучили, пам'ятайте одне — мовчання. Від того, що ми викажемо, нас не помилують. Кінець усім один,—іншого для нас немає. Будемо вмирати мужньо й спокійно, як боролись до сьогодні.

Валя".

Цей лист певне підтримав останні сили товаришок, допоміг їм умерти сильними.

Я підвів голову і озирнувшись побачив на стіні видряпане нігтями гасло: „Вальок, клянемося не зрадити...

Дора,
Віра,
Шура,
Бетя".

Згадка про них перекидає мене до років запеклої боротьби й будить смертельне жадання первісної людини—боротися до страти життя, боротися до перемоги.

1925 р.

ЗМІСТ

Стор.

В снігах 3
Вася 49
Оповідання командира 71
Під баштою 109
В Жовтневу ніч 139

ДЕРЖАВНЕ
ВИДАВНИЧЕ ОБ'ЄДНАННЯ
УКРАЇНИ
Правління: Харків,
Сергієвський майдан № 7

ПОШТОВІ ВІДДІЛИ УКРКНИГОЦЕНТРУ
НАДСИЛАЮТЬ НАКЛАДНОЮ ПЛАТОЮ

КОЖНУ КНИЖКУ

як власного, так і всіх видавництв СРСР. Пересилка й пакування на всі замовлення коштом Укркнигоцентру, коли замовлення більше, ніж на 1 крб., наперед оплачується готівкою.

ЗАМОВЛЕННЯ НАДСИЛАЮТЬСЯ
НА ТАКІ АДРЕСИ:

ХАРКІВ, вул. 1 Травня, № 17, поштовий відділ ДВОУ.
КИЇВ, вул. Карла Маркса, № 2, поштовий відділ ДВОУ.
ОДЕСА, вул. Лассаля, № 33 (Пасаж), поштовий відділ ДВОУ.
ДНІПРОПЕТРОВСЬКЕ, пр. К. Маркса № 49 поштовий відділ ДВОУ.
Філії та книгарні по всіх містах України

01-23 ECO STD
8 032919 996824
www.colibrisystem.com
04
LDPE

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
891.79 EP4OV1933 C001
V chlhakh: zbirka opovidan /
3 0112 093486188